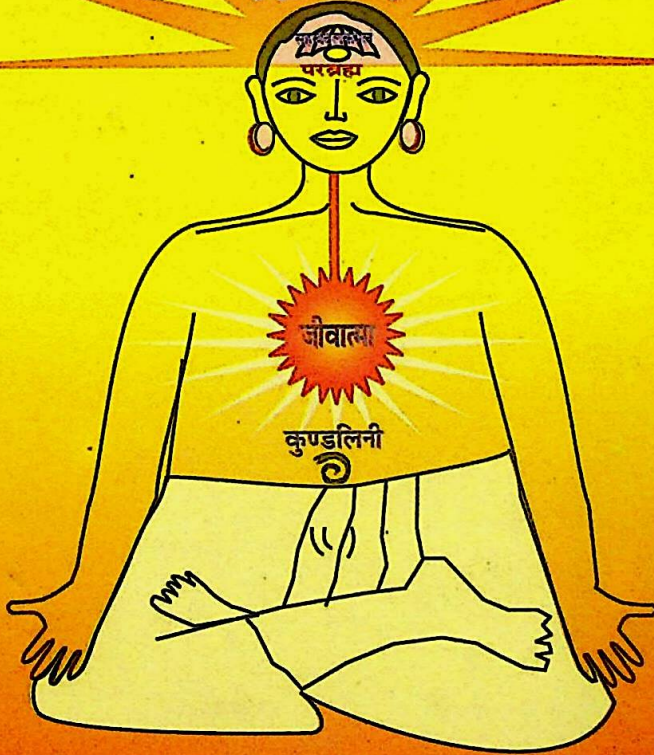

भारतीयवाङ्मयेषु रससिद्धान्तः

रसो वै सः

आद्याचरणझा

राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानम्

302

भारत-स्वातन्त्र्य-स्वर्ण-जयन्ती-ग्रन्थमाला-16

भारतीयवाङ्मयेषु रससिद्धान्तः

आद्याचरणझा

राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानम्

1998

प्रकाशक :

डॉ० कमलाकान्तमिश्रः

निदेशकः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

५६-५७, इंस्टीट्यूशनल एरिया

जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८

दूरभाषः ५५४०९९३, ५५४०९९५

© राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

प्रथमसंस्करणम् १९९८

विक्रमसंवत् २०५५

मूल्यम् : ५०/- रूप्यकाणि

मुद्रकः

अमर प्रिंटिंग प्रैस

दिल्ली-९ दूरभाषः ७२५२३६२

प्राक्कथनम्

योऽनूचानस्स नो महान् इत्युद्दिश्य संस्कृतसंरक्षणसंवर्धनप्रचारप्रसारात्मकं स्वोद्देश्यं साधु निर्वहदिदं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं भारतस्वातन्त्र्यस्वर्णजयन्तीं विविधैशैक्षिककार्यक्रमैरायोजयदिति विज्ञाय समेषां विदुषां संस्कृतानुरागिणां च मनांस्यवश्यं मोमुद्येरन् ।

प्राचीनशास्त्राणां संरक्षणे, संवर्धने, संस्कृताध्ययनपरम्पराया राष्ट्रियैकात्मतासंवर्धनशक्तेश्च प्रचारार्थं संस्थानेनानेन निरन्तरं विहितं सत्प्रयत्नं योगदानं च विद्वत्समवायस्सर्वथाभिनन्दतीति विश्वस्यते ।

भारतस्वातन्त्र्यस्वर्णजयन्तीमभिलक्ष्य प्रवर्तितायां योजनायां राष्ट्रस्यास्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु विद्योतमानैर्विद्वत्तल्लजैः नानाशास्त्राणि, तत्र निहितानि वैज्ञानिकतत्त्वानि चाधिकृत्य विरचितानि ग्रन्थकुसुमानि सादरं सञ्चित्य सङ्ग्रथ्य च भारत-स्वातन्त्र्य-स्वर्णजयन्ती-ग्रन्थमालात्वेन तत्रभवतां समक्षमुपस्थाप्य महानानन्दस्सन्तोषश्चोप- जायेते ।

तत्रेदं ग्रन्थरत्नं भारतीयवाङ्मयेषु रससिद्धान्त इति कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयस्य प्रतिकुलपतिचरैः विद्वन्मूर्धन्यैः राष्ट्रपतिसम्मानितैः आचार्यश्रीमदाद्याचरणझा-महोदयैः प्रणीतम् । अत्र भारतीय-साहित्यशास्त्रे प्राणभूतस्य रससिद्धान्तस्य साहित्यागमतन्त्रयोगादिविविध-शास्त्रदृष्ट्या साङ्गोपाङ्गं विलक्षणं विवेचनं आचार्यप्रवरैः पण्डितझा-महोदयैः प्रतिपादितम् । एतदनुपमं ग्रन्थरत्नं भारतस्वातन्त्र्य-स्वर्ण-जयन्ती-ग्रन्थमालायै प्रस्तुतवदभ्य आचार्यझा-महोदयेभ्यः संस्थानं हार्दिकं कार्त्तञ्ज्यं ज्ञापयति ।

भारतस्वातन्त्र्यस्वर्णजयन्तीसमारोहाङ्गत्वेन संस्थानेन आयोजितेषु
विविधशैक्षिकानुष्ठानेषु, विशेषतो ग्रन्थमालायाः आयोजनप्रकाशनादिकार्येषु
कृतभूरिपरिश्रमाः अस्माकं सहयोगिनः विशेषेण डॉ० सविता-पाठक, डॉ० विरूपाक्ष
वि० जडुपीपाल-प्रभृतयः साधुवादार्हाः ।

अमरमुद्रणालयाधिकारिणः ग्रन्थममुं सम्मुद्रय यथासमयं लोकार्पणाय च
प्रस्तूय अस्माकं सङ्कल्पसिद्धौ विशिष्टं सहयोगं कृतवन्तः । एतदर्थं ते धन्यवादार्हाः ।

११.०९.१९९८

कमलाकान्तमिश्रः

नवदेहली

निदेशकः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

पृष्ठभूमिः

विषयोऽयमतिकठिनः गहनतमश्च । संस्कृतवाङ्मये तु शताधिकाः ग्रन्थाः रससिद्धान्तविषये समुपलभ्यन्ते । ममेदमुद्देश्यमासीत् यदन्यासु भारतीयभाषासु-हिन्दी, बंगला, मैथिली, उड़िया, तमिल-प्रभृतिष्वपि भाषासु रससिद्धान्तविषये ये च विचाराः समागताः तेषामपि यथासम्भवं समावेशो भवेदस्मिन् लघुकायात्मके ग्रन्थे ।

पठन-पाठनक्रमे काव्य-प्रकाश-ध्वन्यालोक-व्यक्तिविवेक-साहित्य-दर्पण- रसगङ्गाधर-प्रभृतिग्रन्थेषु रससिद्धान्तविषये केचनविचारभेदाः प्रक्रिया-भेदाश्च दृष्टा एवासन् । एतत् क्रमे एव पाश्चात्यभाषासु-विशेषतः आँग्लभाषायां तु विभिन्न- विचारात्मकाः विस्तृताः काव्यशास्त्रीयसिद्धान्ताः दृष्टाः । तेषां पाश्चात्यविदुषां मतमपि सर्वथा पठनीयं विवेचनीयञ्च ।

फलतः भारतीयवाङ्मयेषु-इत्यस्मिन् स्थाने विश्व वाङ्मयेषु इति शब्दः समुचित आसीत् । किन्तु पूर्व-निश्चिते भारतीयवाङ्मयेषु इति शब्दविवरणे एव पाश्चात्यकाव्य-शास्त्रीयविवेचनमपि यथावश्यकं संक्षिप्तरूपेण दास्यते ।

संस्कृतातिरिक्तं हिन्दीभाषायां बंग-भाषायामपि बहूनि पुस्तकानि रससिद्धान्तविषये ममाग्रे वर्तन्ते । तेषु डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयस्य, डॉ० नगेन्द्रस्य, डॉ० राममूर्तित्रिपाठिनः, डॉ० ब्रजमोहनचतुर्वेदिनः अन्येषाञ्च समीक्षात्मकानि पुस्तकानि महत्त्वपूर्णानि दृश्यन्ते । यत्राङ्गलभाषायां काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तविवरणानि विद्यन्ते तेषां विश्लेषणमपि ग्रन्थेऽस्मिन् यत्र तत्र द्रष्टुं शक्नुवन्ति मनीषिणः ।

सारांशतः सर्वेषां प्राच्यपाश्चात्यचिन्तकानां कृते भरतमुनेः नाट्यशास्त्रमेवाधारभूतमस्ति । तत्र नाट्यशास्त्रे अभिनवगुप्ताचार्यस्य अभिनवभारती नाम्नी

व्याख्यानमयी टीका मूर्धन्यायमाना देदीप्यते इत्यत्र नात्र कश्चन मतभेदः । तमाधारीकृत्यैव सर्वे व्याख्यातारः स्व-स्वमतं प्रकटितवन्तः ।

रसाभिव्यक्ति-वादे तस्य साधारणीकरण-प्रक्रिया तथा जटिला-सूक्ष्मतमा कठिना चेति येषां सुस्पष्टरूपेण सरलसंस्कृते विश्लेषणमेवास्य ग्रन्थलेखनस्य लक्ष्यम् । तत्र तत्र आङ्ग्लभाषायां समुपलब्धविस्तृतविवरणेभ्यः सारभागश्च सोद्धरणं प्रदास्यते ।

अभिनवगुप्तस्यैव ध्वन्यालोकस्य लोचन नाम्नी टीकाऽपि समीक्षकानाम-परलोचनमेवास्ति, येनापि मया मार्गः लब्धः । अभिनवभारत्यां व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूत स्फोट वादसिद्धान्तस्यापि चर्चा विद्यते ।

ममास्मिन् शोधात्मके नातिदीर्घह्रस्वमये पुस्तके आगम (तन्त्र) शास्त्रस्योत्सं कुण्डलिनीतत्त्वात्मकं गुह्यतमविश्लेषणं ग्रन्थान्ते संक्षिप्ततया समायातमिति सर्वथा नूतनः पन्थाः रस-साधारणीकरणप्रसङ्गे ।

पुस्तकेऽस्मिन् कुत्रापि पादटिप्पणी (Footnote) न विद्यते । सर्वत्र निबन्धे एव यथास्थानमुद्धरणमस्ति । पादटिप्पणी कदापि मह्यं न रोचते स्म । अस्यामेव पूर्वपीठिकायां पुस्तकमिदं सहृदयानां चिन्तकमनीषिणाञ्च ब्रह्मास्वादमिवानन्दकारकं भूयादिति मे रस-स्वरूपिणं सृष्टिकर्तारं ब्रह्माणं निकषा भूयो भूयोऽभ्यर्थनम् ।

विनयावनतः

आद्याचरणझा

Rasa Siddhānta in Indian literature

The subject is not only difficult but also requires deep insight. Hundreds of books on this subject are available in Sanskrit language only. The prime objective of this book consisting about hundred pages is to bring all possible views relating to Rasa Siddhānta described in different Indian languages like Hindi, Bangla, Maithili, Oriya and Tamil etc. at one place.

In course of learning and teaching I had occasions to go through several books such as Kāvya-Prakāśa, Dhvanyālok, Vyakti-Vivek, Sāhitya-Darpaṇa, Rasa Gangādhara etc. which deals with the principles of Rasa (The aesthetic object or fact) and have divergent view on Rasābhivyakti (aesthetic configuration). In this effort, I have tried to go through several books written in western languages particularly in English, dealing with the principles of Rasa (the aesthetic object). The views expressed by western writers need study and thorough consideration. Therefore, the title should have been *Rasa Siddhānta in World Literature* but as decided earlier it is restricted to *Indian literature*, I have mentioned in brief the principles of poetics, Rasa, expressed in western languages, wherever needed.

Several volumes other than in sanskrit dealing with Rasa Siddhānta in Hindi, Bangla, Maithili are before me. Notable among them being works of Dr. Kanti Chandra Pandey, Dr. Nagendra, Dr. Ram Murti Tripathy, Dr. Braj Mohan Chaturvedi and others. These Books are very illuminatory and enlighten the readers, hence should be carefully studied. In these books also poetic principles of west has found place. Critical

analysis of these principles has been incorporated in this book.

In short, it Can be said that the Nāṭya Śāstra of Bharata is the main source of all scholars irrespective of East and West. Abhinava Gupta's Abhinava Bhārati with its explanatory commentary on Nāṭya Śāstra is exemplary and is Premominantly mentioned. Each and every author has derived inspiration from this book.

Rasābhivyakti (aesthetic configuration) Rasānubhūti (aesthetic experience) and Sadharṇi Karaṇa (generalisation) actually minute, complicated and difficult procencs. To describe and analyse them in simple sanskrit prose is the main objective of this book. At places the summary and substance of details available in English language with quotations have been included.

Abhinava Gupta's commentary of Dhvanyāloka named Locana has been the becon light in this arduous journey of writing this book. One of the fundamental principles of Sanskrit grammar *Sphoṭavāda* has also been discussed in this book.

In the context of Rasānubhūti (aesthetic experience) or Sadharṇi Karaṇa (Generalisation) of Rasa (aesthetic object), I have tried to analyse *Kuṇḍalinī Tattva*, the origin and basics of Āgam (Tantra) and to my belief this is a new idea or way in finding the essence of Rasānubhūti (aesthetic experience).

There is no foot note in this book. Footnotes have never been favourite to me. Whereever, requited, the quotations are incorporated in the text itself.

I hope, My effort in compliting this book will be discussed, analysed and appreciated by the learned scholars.

Patna

Adya Charan Jha

25-5-98

विषय-सूची

क्रमसं०	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
	पुरोवाक्	iii
	पृष्ठभूमिः	v
	Rasa Siddhānta in Indian Literature	vii
१.	पूर्वपीठिका	१
२.	के च रसाः वेदे, उपनिषत्काले च रसो वै सः, आयुर्वेदशास्त्रे, रामायणपुराणकाले च ।	१
३.	भरतमुनेः नाट्यशास्त्रम्	४
४.	अग्निपुराणम् (क) तत्र विशेषः	५ ६
५.	पुराणकालनिर्धारणम्	१०
६.	काव्यनाट्ययोर्मूलम्	११
७.	नाट्यशास्त्रम्	१२
८.	नाट्यशास्त्रे रसविचारः	१४
९.	स्फोटवादेन रससाम्यम्	२१
१०.	अभिहितान्वयवादः	२२
११.	अन्विताभिधानवादः	२२

१२.	अथ रसाः	२३
१३.	अतिविशिष्टः करुणरसः	२३
१४.	तत्र भट्टलोल्लटः	२५
१५.	अत्रेदं रहस्यम्	२५
१६.	प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमतखण्डनम्	२८
१७.	सांख्यसिद्धान्तः	२९
१८.	भट्टनायकमतम्	३०
१९.	अभिनवभारतीमतम्	३१
२०.	काव्यप्रकाशमतम्	३२
२१.	श्रीशशङ्कमतम्	३६
२२.	भट्टनायकमतम्	३७
२३.	मनोवैज्ञानिकमतम्	४१
२४.	महामहोपाध्यायगोकुलनाथमतम्	४१
२५.	ध्वनिसम्प्रदाये रसवादः	४३
२६.	साहित्यदर्पणमतम्	४५
२७.	रसगङ्गाधरमतम्	४८
२८.	व्यक्तिविवेककारमतम्	५०
२९.	रसाभिव्यक्तिवादे करुणरसः	५३
३०.	एको रसः करुण एवेति सन्दर्भे कुन्दमालानाटकम्	५८
३१.	करुणरसप्रसङ्गे मधुराख्यो भक्तिरसः	६५
३२.	हिन्दीभाषायां डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयस्य रसविचारः	७२
३३.	डॉ० नगेन्द्रस्य रसविचारः	७४

३४.	डॉ० राममूर्तित्रिपाठिनः रसविचारः	७६
३५.	हिन्दीभाषायां मधुमतीभूमिका	७८
३६.	रसोद्बोधे साधारणीकरणव्यापारः तत्र विविधविचाराश्च	८०
३७.	मैथिलीभाषायां रसविचारः	८७
३८.	बंगलाभाषायां रससिद्धान्तः	८८
३९.	आँग्लभाषायां रससिद्धान्तविचारः	९२
४०.	पाश्चात्यपद्धतौ त्रासदीविचारः	१००
४१.	भारतीयकाव्य-नाटकानि सुखान्तानि, तत्र रहस्यञ्च	१०२
४२.	आगम (तन्त्र) शास्त्रीयप्रक्रियायां रस-ब्रह्म	१०३
४३.	द्विशेषाः बाल्मीकिरामायणे	१०४
४४.	सहायकग्रन्थानां सूची	१०५

1	...	...
2	...	...
3	...	...
4	...	...
5	...	...
6	...	...
7	...	...
8	...	...
9	...	...
10	...	...
11	...	...
12	...	...
13	...	...
14	...	...
15	...	...
16	...	...
17	...	...
18	...	...
19	...	...
20	...	...
21	...	...
22	...	...
23	...	...
24	...	...
25	...	...
26	...	...
27	...	...
28	...	...
29	...	...
30	...	...
31	...	...
32	...	...
33	...	...
34	...	...
35	...	...
36	...	...
37	...	...
38	...	...
39	...	...
40	...	...
41	...	...
42	...	...
43	...	...
44	...	...
45	...	...
46	...	...
47	...	...
48	...	...
49	...	...
50	...	...

पूर्वपीठिका

भारतीयभव्यभावनामये संस्कृतवाङ्मये ऋग्वेद-कालादारभ्याद्यतन-काव्यशास्त्रीयग्रन्थेषु रसवादसिद्धान्तेऽसंख्यमत-मतान्तरमवलोक्यतेऽसंस्कृतेतर-भारतीयभाषासु-पाश्चात्यभाषासु च रससिद्धान्त प्रसङ्गे शतशो ग्रन्थाः विराजन्ते । सर्वत्र कश्च रसः, कति रसाः कथं च तस्य विकासः जातः, कथं च तस्यानुभूति-र्जायते कथं च नाट्ये काव्ये च रसोद्बोधो जायते, कथं च सामाजिकैः साकं तस्य रसस्य साधारणीकरणमित्येते विषयाः जागरूकाः समुच्चैर्घोषैः निनादिताः सन्ति । तत्र क्रमशः विचार्यते ।

के चते रसाः

काव्यशास्त्रीयाधारशिला 'रस' एव । तत्र समान्यतः रसाः चत्वारः सन्ति । (१) पदार्थरसाः मधुरतिक्ताम्लप्रभृतयः (२) आयुर्वेदशास्त्रीयरसः-रसराजरसः, वसन्तमालतीरसः द्राक्षारिष्टादयः । (३) मुक्तिमार्गात्मकः भक्तिरसः (४) साहित्य-शास्त्रीयरसः—काव्यसौन्दर्यम्, काव्यास्वादः, ब्रह्मास्वादसहोदरः काव्यानन्दप्रभृ-तयः ।

अत्र ये केचन रसाः भवन्तु किन्तु तेषां ग्रहणाय ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, सूक्ष्मतमं मनः मस्तिष्कम्-आत्मा च सर्वत्रैतानि येन केनापि रूपेण तिष्ठन्त्येव ।

वेदे रसो यथा

महे यत् पित्रहं रसं दिवे करवत्सरत् । ऋग्वेद १/७१/५

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां योगत्वां यस्तनूनाम् (ऋग्वेदः ७.१०४.१०) तं गोभिर्विषणं रसं मदाय देववीतये, सुतं भराम संसृज । ऋग्वेद-

९/६/६ सोमो अवन्ति वर्णसिर्दधान इन्द्रियं रसं, सुवीरो अभिशस्तिपाः । ऋग्वेदः
९/१३/५ एभिरुक्तैर्मन्त्रैः स्पष्टं प्रतीयते रसस्यार्थो- द्रवरूपः वनस्पतेस्तत्त्वम्-सोम-
रसः । फलतः वैदिकयुगेऽपि 'रसः' आस्वादरूपः यस्य क्रमशः विकासो जातः ।

उपनिषत्कालेऽपि—

रस शब्दः व्याप्त आसीत् । यथा—

(क) ओषधीभ्योऽन्नम्, अन्नाद्रेतः, रेतसः पुरुषः स वा एष पुरुषोऽन्न-
रसमयः । तैत्तरीयोपनिषद् २/१ ।

(ख) येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शाश्च मैथुनाम् ।
एतेनैव विजानाति किमत्रः परिष्यते एतद्वैतत् ।

—कठोपनिषद् ४/३ ।

(ग) अशब्दमपस्पर्शमरूपमव्ययम्,
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

कठोपनिषद् ३/१५ ।

उपर्युक्तोपनिषन्मन्त्रैर्ज्ञायते सारांशतो यत् रसस्य-आधिभौतिकाध्यात्मि-
कयोः यत्र परस्परं सम्मेलनं ज्ञायते तत्र स रसः अरसोऽपि भवति भौतिकदृष्ट्या ।
तथा स एव रसः आध्यात्मिकदृष्ट्या रसमयः आनन्दमयो जायते इति ।

(घ) रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति ।
तैत्तरीयोपनिषद् २/७ अर्थात् रस एव स आत्मा
स आत्मा रसमयं भूत्वा ब्रह्मास्वादसमः चिदानन्दरूपे परिवर्तते ।

रसस्योक्तसंक्षिप्तविवरणेनायं रसः पदार्थरसात् ब्रह्मास्वादरसपर्यन्तं
गच्छति । यत्सर्वं वेदमन्त्रैः प्रतीयते ।

आयुर्वेदशास्त्रे च रसशब्दस्य व्यवहारः संचूर्णितोः विविधद्रव्यात्मैकीकृत्य
पिष्टचूर्णरूपेण रसराजरसः मकरध्वजरसः, वसन्तमालतीरसः इत्यादयो रसाः
कथ्यन्ते । द्रव्यरूपेणापिरसः आयुर्वेदशास्त्रे द्राक्षारिष्ट-मृत-सञ्जीवनीरसः अशोका-
रिष्टप्रभृतयोऽपि दृश्यन्ते ।

किन्तु एतेन रस शब्दस्य काव्यशास्त्रीयप्राणरूपोऽयं रसशब्दः उक्तरस शब्दार्थाद्भिन्नकाव्यशास्त्रीयरसविवेचनं विधेयम् ।

यद्यपि केचन वेदमन्त्राः काव्यशास्त्रीयरसास्वादनमपि परम्परया ध्वनन्ति, किन्तु तेतदास्वादनं सर्वशक्तिमयीं वाक्शक्तिमभिलक्ष्य प्रतिपादयन्ति । यथा—

(क) पिबन्वस्य गिर्वणः । —ऋग्वेदः ८/१/१६

(ख) वचः स्वादो स्वादीयो रुद्राय वर्चनम् । —ऋग्वेद १/११४/६

(ग) मध्व ऊषु मधुयुवा रुद्रा सिपवित पिप्युषी । —ऋग्वेद ३/७३/८

(घ) वाचो मधु पृथिविः देहि मह्यम् । —ऋग्वेदः १२/१/१६

(ङ) वाचा वदामि मधुमद् भूयांसं मधुसन्तः । —ऋग्वेद १०/२४/६

उपर्युक्तैः ऋग्वेदमन्त्रैः स्पष्टं ज्ञायते यत् शब्दब्रह्मस्वरूपिण्या मधुमयवाचा देवान् प्रीणयन्तु । सर्वेभ्यो देवेभ्यः मधुमयी वाणी पानीयरसतुल्या आसीत् । अथ च यः पावनानीरध्येत्यृषिभ्यः संभृतं रसम् सर्वैः स पूतमश्नाति स्वदितं मातरि-श्वना । तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरम् । ऋग्वेद ९/६३/३१-३२

अत्र निश्चितरूपेण सिद्धमिदं यत् वाण्याः रसार्थमेव रसप्रयोगो विहितः । फलतः शब्दार्थो भयार्थं रस शब्दप्रयोगः वैदिकयुगेऽपि शतशो दृश्यते । अतश्च रसशब्दस्य व्यावहारिकता प्रतीयते एभिर्मन्त्रसमूहैः ।

इत्थं हि वेदोपनिषत्कालीनरसप्रयोगाः लौकिकरसशब्दप्रयोगाः भेदोप-भेदाश्च संक्षेपेण प्रतिपादिताः ।

रामायणपुराणकाले रसविचारः

अधुना रामायणकालादारभ्याद्यपर्यन्तं ब्रह्मास्वादसमा शास्त्रीयरसाभिव्यक्तिः सविस्तरं क्रमशः समुद्धृतप्रमाणपुरस्सरमुपस्थाप्यते ।

भरतमुनेः नाट्यशास्त्रम्

भारतीयवाङ्मयेषु रसविषये दृश्यश्रव्य काव्यद्वाराऽतिविस्तृतविवरणं विश्लेषणं गहनतमसमीक्षणञ्च भरतमुनेः षट्त्रिंशत् (३६-३७) अध्यायात्मकं नाट्यशास्त्रनामको विशालग्रन्थ एव समेषां रससिद्धान्तसमीक्षकाणामाधारभूतस्तम्भः । यद्यपि एतद्ग्रन्थप्रसङ्गे विस्तृतविवरणमत्रासम्भवमनावश्यकञ्च । यतो हि रससिद्धान्तसमीक्षणमेवास्याः रचनायाः केवलमुद्देश्यम् । तथापि ग्रन्थोऽयमेव भारतीयचिन्तकानां वैदेशिकसमीक्षकाणाञ्चाग्रे विचारार्थमासीत् ।

तथाहि भारतीयमादिकाव्यं वाल्मीकि रामायणम् इत्यत्र न कश्चन मतभेदः नापि तत्रान्यविचारः । सर्वे काव्यसाहित्यशास्त्रीयचिन्तकाः लेखकाश्च वाल्मीकि-रामायणमेवादिकाव्यं मन्यमानाः स्वकीयं विस्तृतं नातिविस्तृतञ्च ग्रन्थं निर्मितवन्तः । तथाहि उषःकाले महर्षिणा वाल्मीकिना क्रौञ्चद्वन्द्वसंयोगकाले केनापि व्याधेनैक बाणेन विद्धम् अतस्तमवलोक्य सहसा ऋषिमुखादनायासेन निर्गतमिदम्:-

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ।

इति छन्दोस्वत् पद्यमेवादिकाव्यं विश्वस्येति बद्धमूला धारणा । सैव सत्यावेनातथ्या च ।

अत्र शोकस्थायिभावाभिव्यक्तः करुणरसः काव्यात्मभूतः । स चाभिव्यक्तः । न केनापि निर्मितः नानुमितः, नोपमितश्च किन्तु सहसा क्रौञ्च्याक्रन्दजनितशोकेनाभिव्यक्तः । तस्याः हृदयविद्रावकशोकोद्गारेण तादात्म्यतां गतः साधारणीकरणमयः महर्षिः स्वात्मानं विस्मृतवान् । अयमेव सामाजिकरसास्वादनभूतः तादात्म्य-भावः ।

एतस्य विस्तृतं विवरणमग्रे विधास्यते । इदं चाग्रिमपथप्रदर्शनमात्रमेव ।

वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे चतुर्थसर्गे रसानामुल्लेखो निम्नाङ्कितः ।

नाट्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ।

जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥

रसैः शृङ्गारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ।

वीरादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

(निर्णयसागरप्रेसमुद्रितम् । चौखम्बाप्रेसमुद्रितम् ।)

विशेषः

ममेयं भावना चासीत् यत् प्रथमं भारतीयवाङ्मयस्य हिन्दी बंगला मैथिली तमिलप्रभृतिग्रन्थेभ्यः रससिद्धान्त सम्बन्धिनं विचारं प्रदर्श्य अन्ते संस्कृतकाव्य-शास्त्रीयप्रमुखग्रन्थानां सिद्धान्तं वैदेशिकचिन्तकानाञ्च विचारं पुस्तकेऽस्मिन् प्रदास्यामि । किन्तु यदा मया विभिन्नप्रमुखभाषायाः रससिद्धान्तसम्बन्धिविचाराः दृष्टाः तदा प्रथमा भावना मया परित्यक्ता, यतो हि सर्वे विभिन्नभाषाचिन्तकाः वैदेशिकाश्च भारतीयरससिद्धान्तविषये विविधविचारानेवादाय तर्कवितर्कं विधाय यथास्थानं किमपि परिवर्तितरूपं स्वमतमुल्लिखितवन्तः ।

अग्निपुराणम्

अतः मया भरतनाट्यशास्त्रस्य रससिद्धान्तं प्रथमं अग्निपुराणतः सङ्गृह्य तस्यैव व्याख्यारूपेण यथासम्भवं प्रमुखसंस्कृतवाङ्मयग्रन्थानां समीक्षणं विधाय

संस्कृतेतरविभिन्नभारतीयवाङ्मयानां विचारान् अरस्तू क्रॉच मैक्समूलर कीथ, रिचार्ड प्रभृतिवैदेशिकानाञ्च रससिद्धान्तरसोद् बोधविषये संक्षिप्तरूपेण सोद्धारणं समीक्षा विधास्यते ।

अतिविशेषः

(क) अथ चैकोऽपि विषयः सर्वथा पूर्वाग्रहरहितेन पाश्चात्यविदुषां मान्यता-मुपेक्ष्य विचारणीयः यद्वि त्रेतायां भगवान् रामचन्द्रः समजनि । तस्याश्वमेधयज्ञभूमौ एव निर्वासितसीतायाः तस्याः विस्मितेन रामचन्द्रेण साकं वाल्मीकेः सीताप्रसङ्गे सुदीर्घवार्तालापो जातः । वार्तालापस्य विवरणं वाल्मीकि-रामायणेपद्यैर्दास्यते । सत्यामेवं स्थितौ वाल्मीकिः कस्यांशताब्द्यां जातः कथमयं प्रश्नः समुदेति ? यदि वाल्मीकिरामायणं तथ्यं वर्तते तर्हि वाल्मीकिः त्रेतायुगे रामचन्द्रस्य समये आसीत् । अत एव भगवान् रक्षतात् एभ्यः पुरातत्त्वविद्भ्यस्तथा तथाकथितैतिहासिकेभ्यः यैः सदा सर्वत्र सर्वथाऽनावश्यकं भारतीयभावनामास्थां च प्रतिप्रहारः क्रियते ।

इत्थमेव अष्टादशपुराणमहाभारतरचनाकालविषयेऽपि तथैव समयकालसंवत्सरविचाराः दृश्यन्ते । द्वापरयुगे व्यासः सत्यवतीगर्भात् पराशरमहर्षेः पुत्र आसीत् । महाभारतरणञ्च द्वापरयुगान्ते बभूव । तदा व्यासः कदा कुत्र कस्यां शताब्द्यां जातः इत्यस्य विचारः ऐतिहासिकतत्त्वान्वेषणादिकश्च सर्वथा निरर्थक एव प्रतीयते ।

अत्रेदमपि सुस्पष्टं प्रमाणं यत् वाल्मीकिरामायणे कुत्रापि द्वापरयुगस्य चर्चाऽपि नैवास्ति । महाभारते तथा चाष्टदशपुराणेषु च सर्वत्र रामकथाकाव्यं विस्तृतरूपेण स्वल्परूपेण च वर्तते । फलतः व्यासोऽपि द्वापरयुगीन एव ।

सत्यामेवं स्थितौ तर्हि कथमग्निपुराणस्य कालनिर्धारणे ऐतिहासिकाः पुरातत्त्वविदश्च व्यर्थं स्वसमयं यापयन्ति । अग्निपुराणस्य प्रथमस्कन्धे पञ्चमाध्यायतः एकादशाध्यायपर्यन्तं सप्ताध्यायेषु रामायणस्य सप्तकाण्डानां कथा तथैव क्रमशः संक्षेपेण वर्तते । अथ च श्रीदेवीभागवत महापुराणे भगवतो रामचन्द्रस्य विस्तृता कथा विद्यते । शारदीयनवरात्रदुर्गापूजा सर्वप्रथमं भगवता रामचन्द्रेणैव कृता ।

ततश्च लङ्काविजयार्थं विजयादशमीतिथौ दुर्गापूजाकलशजलेनाभिषेकं गृहीत्वा अपराजितां धारयित्वा प्रस्थितवान् ।

एवं हि विस्तृते अग्नि पुराणे ३३९ अध्यायतः ३४२ अध्यायान्तं यावत् रस निरूपणस्य विस्तृत प्रक्रिया विद्यते । ततश्च ३४३ अध्यायतः ३४७ अध्याय-पर्यन्तं रीत्यलङ्कारगुणदोषविचाराः दृश्यन्ते । विस्तृतेष्वेध्वध्यायेषु न कुत्रापि नाट्य-शास्त्रस्य न वा काव्यशास्त्रीयस्य कस्यापि ग्रन्थस्य सिद्धान्तस्य वा चर्चा विद्यते । एतेन सुस्पष्टं यत् अग्निपुराणं व्यासरचिताष्टादशपुराणान्तर्गतमेकं महापुराणं यच्च द्वापरयुगे लिखितमस्ति ।

एतेन निर्बाधरूपेणेदं सिद्धं यत् काव्यशास्त्रीया सकलरसालङ्काररीतिगुण दोषाणामुत्समग्निपुराणमेव । तदनन्तरं भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रम्, अभिनव भारती, ध्वन्यालोककाव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणरसङ्गाधरव्यक्तिविवेकादयो रसवाद- सिद्धान्तात्मकाः विशालाः ग्रन्थाः निर्मिताः जाताः ।

अथ क्रमशः मूलविषयमवलम्ब्यादौ भरतनाट्यशास्त्रीयदृश्यश्रव्य काव्या-त्मकरससिद्धान्तविषयाः विचार्यन्ते । एतत्क्रमे सर्वप्रथमम् अग्निपुराणस्य रससम्बन्धिनो गहनविचारः प्रस्तूयते ।

आदावेव शब्दब्रह्मणश्चर्चा विधाय शब्दब्रह्मात्मकसृष्टिप्रक्रिया वर्णिता ।
ग्रंथा-३३९ तमे अध्याये प्रथमः श्लोकः

अग्निरुवाच

अक्षरं परमं ब्रह्म सनातमव्रजं विभुम् ।
वेदान्तेषु वदन्त्येकं चैतन्यं ज्योतिरीश्वरम् ॥ १ ॥
आनन्दः सहजस्तस्य व्यज्यते स कदाचन ।
व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाह्वया ॥ २ ॥
आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इति स्मृतः ।
ततोऽभिमानस्तत्रेदं समाप्तं भुवनत्रयम् ॥ ३ ॥

अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी ।

व्यभिचारादिसामान्यात् शृङ्गार इति गीयते ॥ ४ ॥

उक्तश्लोकैः सुस्पष्टं ज्ञायते यत् श्रीमद्भगवद्गीतायाः अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्म उच्यते ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

अर्थात्—अक्षरमविनाशी शाश्वतं नित्यं ब्रह्म । तदक्षरमयः शब्द एव ब्रह्म तस्मादेव शब्दब्रह्मणः इयं सृष्टिप्रक्रिया इति वैयाकरणाः गीतावाक्यानुसारं साधित-
वन्तः ।

भर्तृहरिः कथयति—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

तथा च शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माभिधीयते इत्युपनिषद्वाक्यम् ।

फलतः भगवान् वेदव्यासः अग्निमुखेन प्रतिपादयति यत् अक्षरमेव परमं ब्रह्म, तत् ब्रह्म सनातनं, शाश्वतम्, अजः न कस्माज्जातं, तथा विभुं व्यापकम् । एवम्भूतः विभुः व्यापकः शब्दः अक्षररूपः आनन्दस्वरूपः तस्यैव रसस्वरूपेणा-
भिव्यक्तिः चैतन्यस्वरूपं ब्रह्मास्वादसमसत्ताकम् ।

एतदाधारे एव काव्यशास्त्रीयग्रन्थेषु रसस्य ब्रह्मास्वादसहोदरशब्देन व्यवहृतिः । यथा आनन्दं ब्रह्म तथैव प्राप्तारसानुभूतयः जनाः आनन्दमयाः जायन्ते । एतत्प्रसङ्गेऽग्रे विस्तृतरूपेण व्याख्या विधास्यते ।

अत्रेदं रहस्यं यत् रत्यादयः स्थायिभावाः विभावादिभिः परिपुष्टाः रसतां प्राप्नुवन्ति । यस्य सङ्केतः ।

अभिमानाद्रतिः सा च परितोषमुपेयुषी ।

व्यभिचार्य्यादिसामान्यात् शृङ्गार इति गीयते ॥

इत्यनेन श्लोकेन जायते ।

अत्रैवाग्निपुराणे विस्तृतरूपेण शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकादि-
रसानां विवरणं विद्यते । शान्तरसस्य वत्सलरस्यापि चर्चा वर्तते ।

भक्तिः अपि रसः । यस्याः भक्तेरपि स्थायिभावः रतिः = भगवद्विषयिका
रतिः । भक्तिरससम्बन्धेऽग्रे सविस्तरं विवरणं विद्यते ।

आनन्दमये रसाभिव्यक्तिसमये यः आग्राहः सज्जायते तत्र स्वपरभावस्य
लेशोऽपि न तिष्ठति तथा सामाजिकाः दृश्यश्रव्यादिकाव्यादिभिः केवलमानन्द-
सागरे निमग्नाः भवन्ति ।

अग्रे चालङ्काररीतिगुणदोषाणामपि विस्तृतविश्लेषणमग्निपुराणे विद्यते
येषां विषये विवरणमत्र न प्रदीयते, यतो हि मम लक्ष्यं रससिद्धान्तवादे कथं
रसस्यानुभूतिर्जायते इति प्रदर्शनमेव । गुणालङ्काररीत्यादयस्तु रसस्योपकारकाः
रसानन्दसाधकाः एव सन्ति ।

उपर्युक्तप्रमाणेन सिद्धमिदं यद् अक्षरब्रह्मस्वरूपिणो रसस्य मूलं स्रोतः
वेदव्यासरचितमग्निपुराणमेव । अग्निपुराणस्य ३८६ अध्याये वसिष्ठ उवाच—

व्यासाग्नेयपुराणं ते रूपं विद्याद्वयात्मकम् ।

कथितं ब्रह्मणा विष्णोरग्निना कथितं तथा ॥ ३२ श्लोक

व्यासप्रसादादाग्नेयं पुराणं श्रुतमादरात् ॥ ४४ ॥

अत एव द्वापरयुगे व्यासेन रचितमग्निपुराणमित्यत्र न कस्यापि तर्कवित-
र्कस्यावकाशः ।

पूर्वमेवोक्तं मया यत् वाल्मीकिः त्रेतायुगे भगवतो रामचन्द्रस्य समये
आसीत् । वेदव्यासश्च द्वापरे महाभारतात् किञ्चित्पूर्वमेवासीत् । अत्र भारतीयाः

वैदेशिकाश्चैतिहासिकाः एतेषां महर्षीणां कालनिर्धारणे शतशः तर्कवितर्कद्वारा कालनिर्धारणं विभिन्नरूपेण कृतवन्तः ।

पुराणकालनिर्धारणम्

अग्निपुराणनिर्माण समयं केचन् ईसातः परं सप्तम पञ्चमदशमशताब्द्यादिकं मन्यन्ते । मयानुभूयते यदेतेषां पुराणानां मुद्रणप्रकाशनसौविध्यं पूर्वं नासीत् । अत एव यदा तालपत्रे लिखितं भोजपत्रे लिखितं वा पुराणं जनानां पुरतः समागतं । तन्मुद्रणकालमाधारीकृत्य इमे प्राच्यपाश्चात्याश्च समयनिर्धारणार्थं व्यर्थं चेष्टन्ते ।

डॉ० एस० डी० ज्ञानी महोदयस्य Agni Purāṇa : A Study नामकं महत्त्वपूर्णं पुस्तकं ममाग्रे विद्यते । सार्धशतत्रय पृष्ठात्मके पुस्तकेऽस्मिन् अग्निपुराणप्रसङ्गे विविधाः महत्त्वपूर्णाः विचाराः अनेकप्राच्यपाश्चात्यविदुषां विचाराणामुद्धरणानि च सन्ति । परन्तु डॉ० ज्ञानी महोदयः अपि संशयस्थितौ आसीत् । अस्मिन् पुस्तके विद्वान् लेखकः ३ पृष्ठे, २-A The problem of date of Puranas शीर्षके विचारे कथयति यत् The Problem of the date of Pauranic Studies इत्यंशे स्वकीयासमर्थतामेव प्रकटयति । २२ तमे पृष्ठे स एव वदति यत् Purāṇa was..... B.C 1000 - A.D. 700.

समीक्षकलेखकाः निष्ठया सश्रमं विचारान् संगृह्य अत्र उद्धृतवन्तः । मन्ये, एतत् सन्दर्भे डॉ० ज्ञानी महोदयस्य श्रमः प्रयासश्च श्रेयान् प्रेयान् च । किन्तु अन्ते मम निष्कर्षमिदमेव यत् व्यर्थोऽयं महान् प्रयासः । यतो हि द्वापरयुगे एव पुराणानां महाभारतस्यनिर्माणं जातम् । तत्र द्वापरयुगस्य समयोऽन्वेषणीयः । नूतनरूपेण मुद्रणानन्तरं समक्षमागतपुराणस्येव कालनिर्धारणे श्रमः सफलः ज्ञानप्रदश्च । परिणामतः रामायणमहाभारतात्परम् अग्निपुराणानन्तरं रसविवेचनं भरतनाट्यसूत्रात् पूर्वमेव वात्स्यायनकामसूत्रस्य प्रभावात् ईसातः पञ्चशताब्दीपूर्वतः एव जातम् । भरतात् पूर्ववर्तिनः आचार्याः रसविवेचनमवश्यं कृतवन्तः, किन्तु तस्य रसस्य विषये विस्तृतविचारस्तु भरतस्य नाट्यशास्त्रादारभ्य एव अभूतइत्यहं मन्ये ।

रससिद्धान्तप्रसङ्गे शब्दब्रह्मविचारः

भरतनाट्यशास्त्रे रसविचारे या काचन गहनतमसृष्टिप्रक्रिया समा-
यातायस्याः सङ्केतोऽग्निपुराणीयरससम्बन्धिविचारप्रसङ्गे संक्षिप्तरूपेणोल्लिखितं,
तस्यैव विवरणात्मिका सुस्पष्टपृष्ठभूमिरत्र प्रदीयते । एतेन विश्लेषणेन रसाभि-
व्यक्ति-साधारणीकरण प्रसंगे पूर्णतः प्रकाशो भविता ।

काव्यनाट्ययोर्मूलम्

आचार्यैरुक्तं स्वग्रन्थेषु यत्सच्चिदानन्दे परमेश्वरे प्रथममिच्छा जाता ।
परमेश्वरस्य इच्छायाश्च नित्यसम्बन्धः समवायः । इयमेवेच्छाशक्तिः परमेश्वरे
यदा लीना जायते तदैव जगतः उत्पत्तिः इदमेव जगदुत्पत्तौ बीजम् । यदा परात्परः
परमेश्वरः सृष्टिं कर्तुमिच्छति तदा स्पन्दनं जायते । इदमेव स्पन्दनं विन्दुः शिवत-
त्वम् । अनेनैव स्पन्दनेन क्रिया भवति । यदा स्पन्दनं क्रिया नैव भवति स एव
क्रियानादः ।

नाद एव शब्दब्रह्म । यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो विन्दुः बिन्दोर्नादसमुद्भवः ॥

इदं सूक्ष्मं नादात्मकं शब्दब्रह्म परावाणी नाम्ना व्यवहियते । अनयैव परा
वाण्या शब्दब्रह्मणा अपरा पश्यन्ती वाणी ततो मध्यमावैखरी च जयते । अत्र
पश्यन्तीपरां मध्यमां च पश्यति । अत एवास्याः नाम पश्यन्ती जाता । अतएव
भगवती श्रुतिः ब्रूते वाग्वै विश्वाभूतानिजज्ञे । एतन्मनसि निधायैव पूर्वमेव प्रति-
पादितम् अनादिनिधनं ब्रह्म इत्यादयः । सृष्टेरयमेव क्रमः । यदा सत्त्वरजस्तमांसि
साम्यावस्थायां यान्ति तदा प्रलयः । वैषम्यावस्थायां तु सृष्टिः । साम्यं प्रलयो वैषम्यं
सृष्टिः । वैषम्यावस्थायां सामान्यस्पन्दने प्रणवः (ऊँकारः) समुद्भूतः । यथाः भग-
वद्गीतायां ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म प्रणवः सर्वविद्यानाम् इत्यादयः ।

उपर्युक्तसंक्षिप्तविश्लेषणेन निष्कर्षो जातः यत् शब्दब्रह्मणः पराशक्तेः प्रथमः परिणामः—पश्यन्ती यतो हि इयमेव पश्यन्ती मध्यमायाः अवस्थां पश्यति इयं मध्यमा पश्यन्तीवैखर्योः मध्ये तिष्ठति । अत एव मध्यमा इति नाम विद्यते ।

एभिः गभीरचिन्तनैः वाचः प्राधान्यं सिद्धम् । सैव वाक् काव्यरूपेण नाट्यरूपेण च जनमनसां समाकर्षणं करोति । काव्यादर्शं प्रतिपादितमस्ति—

यदि शब्दब्रह्मण्यं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ।

जगदान्ध्यां प्रसज्येत मूकव्यवहृतिस्तथा ॥

अयं शब्दज्योतिः वेदः । वेद शब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे । वेदोऽयं वेदत्रयी शब्देन व्यवहियते । यजुर्वेदस्य पञ्चदशाध्याये चतुर्थमन्त्रे काव्यं छन्दः इत्युक्तम् । एतन्मन्त्रस्य प्रख्यातव्याख्याता उव्वटमहीधरेण लिखितं यत् कवेः परमात्मनः इदं काव्यं वेदत्रयी रूपं छन्दः त्रयीविद्या काव्यं छन्दः । फलतः वेदाः कथयन्ति यत् त्रयीवेदाः काव्यम् ।

नाट्यशास्त्रम्

अत एव काव्यं वेदमयम् । ततो निर्गतं नाट्यं च वेदतुल्यम् । नाटकं पञ्चमो वेदः इति भरतः । कवेः परमात्मनः इदं काव्यं वेदत्रयीरूपं छन्दः इति यजुर्वेद मन्त्रव्याख्यातो निश्चीयते यत् प्रथमं काव्यं ततो नाट्यम् ।

ब्रह्मणः इच्छया मानवमात्रस्य कल्याणकारिकाव्यं रामायणं समुद्भूतम् । यथा—आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ताः स्वयं प्रभुः इति वाल्मीकिरामायण वाक्येन ब्रह्मणा निर्दिष्टः वाल्मीकिः रामायणं रचितवान् ।

यथा—

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन् मुनिपुङ्गवम् ।

श्लोक एव त्वया बद्धो नात्रकार्या विचारणा ।

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती
न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥

वा.रा. २/३१/

एतेन स्पष्टं सिद्धं यदिदं काव्यं वाल्मीकिरामायणं त्रेतायुगे रामचन्द्रकाले
रचितम् ।

तस्मात् काव्यादेव शतशः नाटकानि निर्मितानि । अत एव प्रथमं काव्यं ततो
नाट्यमिति सिद्धम् । भरतमुनिना ब्रह्मणः स्वायम्भुवस्वरोचिषप्रभृतिचतुर्दश- पुत्रा-
णां नामोल्लेखः कृतः । येषु तेषां समयावधिर्मन्वन्तरमिति कथ्यते । अधुना वर्त-
मानकाले सप्तमः वैवस्वतमन्वन्तरमस्ति ।

अत एव सप्तममन्वन्तरे वैवस्वते त्रेतायुगे नाट्यनिर्माणं जातं यच्च नाट्यं
पञ्चमो वेदः इत्यनेन शब्देनापि व्यवहियते ।

नाट्यं तु पञ्चमो वेदः यथा— ब्रह्मणोक्तम्,

सस्मार चतुरोवेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित्
नाट्यवेदं ततश्चैव चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ।
जग्राह पाठ्यमृगवेदात् सामभ्योगीतिमेव च,
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥

अत्र नाट्यं तु शूद्रादीनामपि दृश्यं श्रव्यं करणीयं चेति मनसि-
निधायनाट्यवेदं (पञ्चमवेदं) ब्रह्मा निर्मितवान् ।

तत्र नाटके—

देवाद्याः संस्कृतं प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचीं च पिशाचाद्याः मागधीं हीनजातयः ॥

विभिन्नभाषायाः प्रयोगः सार्वजनीनः सार्वभौमश्च ।

नाट्यशास्त्रस्य शास्त्रीयकालनिर्देशः प्रदर्श्यते

चतुर्षु युगेषु तस्य युगस्यान्तकाले विप्लवो जायते । तस्मिन् प्रलये सर्वे साङ्गाः वेदाः विलुप्ताः भवन्ति । ततो युगान्ते भगवतः अवतारो जायते । तदा ऋषयः तपोभिः पुनः सुरक्षितान् साङ्गान् वेदान् प्राप्नुवन्ति । यथा—

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

तपसा लेभिरे विष्णोरवतारात् सुरक्षितान् ।

एतन्नियमानुसारेण त्रेतायुगस्यान्तिमचरणे रामावतारो बभूव यस्य चरितं रामायणं विद्यते । अथ कालगणनया अधुना कलियुगस्य समयः ५१००/- वर्षाणि जातानि । द्वापरयुगस्य कालावधिः ८६४००००/- वर्षाणि सन्ति । उभौ मिलित्वा ८६९०९०/- वर्षाणि बभूवुः । त्रेतायुगस्य कालावधिः २१६०००/- वर्षाणि सन्ति । अनया गणनया अद्यतनकालात् दशलक्षषडशीतिवर्षपूर्वं रामायणं रचितवान् महर्षिः वाल्मीकिः ।

शास्त्रीययानया गणनया सिद्ध समयं विहाय (विस्मृत्य) व्यर्थमेवाज्ञातसमयं कल्पितसमयं च प्रतिपाद्य वैदेशिकानां ईसातः पूर्वं पश्चात् वेति काल्पनिके पथि गत्वा निरर्थकमेव भ्रमजालं विस्तारयन्ति कतिपयपौरस्त्याः सर्वे पाश्चात्याश्च विद्वांसः ।

अथ भरतनाट्यशास्त्रे रसविचारः

विस्तृते नाट्यशास्त्रे ३६ षट्त्रिंशदध्याया विद्यन्ते । तेषु षष्ठाध्यायः सविशेषं रस सिद्धान्तं प्रसङ्गे विराजते । वस्तुतोऽयमध्यायः एव साररूपेण विस्तृतं रससिद्धान्तं प्रतिपादयति । तत्र विश्वप्रसिद्धस्य अभिनवगुप्ताचार्यस्याभिनवभारती-टीका विविधासु टीकाटिप्पणीषु समीक्षात्मकानेकानेकविश्लेषणात्मक विचारधारासु मूर्धन्यमाना वर्तते, इत्यत्र न कश्चन मतभेदः ।

अतः सर्वप्रथममहमभिनवभारत्याः मतमुपन्यस्य विश्लेषणं करिष्यामि । तदनन्तरं विशिष्टाः काव्यसाहित्यशास्त्रीयाः विचाराश्च समीक्षासहिताः प्रदास्यन्ते ।

प्रथमपञ्चाध्यायेषु मुनिना भरतेन नाट्यशास्त्रविषये स्वविचाराः प्रकाशिताः, तथा गभीरतमटीकाऽभिनवगुप्तेन कृता । एतदधिकृत्यापि षष्ठाध्यायश्च केवलं रस-सम्बन्धिविवेचनं विदधाति । ममापि रससिद्धान्तः एव प्रतिपाद्यविषयः । अतो गम्भीररूपेणैतद्विषये चिन्तनीयम् ।

मुनीनां समवायः भरतमुनिं निकषा विराजते स्मा ते त्रिकालदर्शिनो मुनयः भरतमुनिं प्रति पञ्चमवेदसमनाट्यशास्त्रविषये विविधान् प्रश्नान् कुर्वन्तः आसन्, भरतमुनिना शास्त्रीयविधिना तेषां समाधानञ्च कृतम् ।

पुनरत्र ते मुनयः षष्ठाध्यायस्यादौ पृच्छन्ति स्म-यं भरतः कथयति ।

पूर्वरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।

भरतं मुनयः सर्वे प्रश्नान् पञ्चाभिधत्स्वनः ।

पञ्च प्रश्नानिति—(१) रसानां केन रसत्वम्, (२) भावाश्च कथं प्रोक्ताः, किं वा ते भावयन्त्यपि, (३) संग्रहः = उद्देश्यम्, (४) कारिका = लक्षणम्, (५) निरुक्तः = परीक्षा ।

यद्यपि पूर्वमपि पञ्चप्रश्नान् समुपस्थाप्य सामान्यरूपेणाङ्गादिस्वरूपं विवेचितम् । किन्तु नाटके तेषां समन्वयेनैव साधुरूपेण ज्ञानं सम्भवम् । केवलं कथनेन न हि । अतः पूर्वोक्तप्रश्नानां यथायोग्यं समाधानं नैव जातम् । अतस्ते मुनयः पुनरपि प्रश्नान् पञ्चाभिधत्स्व नः इत्यापृच्छया पूर्वकृतप्रश्नानां स्पष्टीकरणं जिज्ञासितवन्तः ।

तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं प्रददाति भरतमुनिः । नाट्यशास्त्रस्य १९ अध्याये सम्पूर्णश्लोकद्वयस्योद्धरणमत्रदीयते ।

भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्यबुधाः नराः ।

ये चापि हि भविष्यन्ति ते यत्नश्रुतबुद्ध्यः ॥ १५० ॥

बुद्ध्यः कर्मशिल्पानि वैचक्षण्यं कलासु च ।

सर्वाण्येतानि नश्यन्ति यदा लोकः प्रणश्यति ॥ १५१ ॥

अत्र १४९-१५२ श्लोकयोरप्युद्धरणप्रदानेन प्रश्नोत्तरसौविध्यं भविता ।

लोकस्वभावं संप्रेक्ष्य नराणाञ्च बलाबलम् ।

सम्भोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥ १६१ ॥

तदेवं लोकभाषाणां प्रसमीक्ष्य बलाबलम् ।

मृदु शब्दं सुखार्थञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥ १६२ ॥

उक्तचतुर्षु पद्येषु नाटकनिर्माणप्रयोजनानां वर्णनं कृतमस्ति । उपर्युक्त १५० पद्यस्य प्रथमार्धभागं, १५१ पद्यस्यापि प्रथमार्धभागं भरतः समुद्धृतवान् । अत्र भरतमुनिः भविष्यद्रष्टा आसीत् । अतस्तेनोक्तम्—

भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्यबुधाः नराः ।

बुद्धयः कर्मशिल्पानि तथा वैचक्षण्यं कलासु च ॥

(श्लोक)— सर्वाण्येतानि नश्यन्ति यदा लोकः प्रणश्यति ।

अर्थात् आगामिनि युगेसमये जनाः निर्बुद्धयोऽल्प बुद्धयो वा भवितारः । तेषां बुद्धिः ज्ञानं कर्म शिल्पं कलासु च नैपुण्यं नैव स्यात् । अत एव नाट्यनाटक रचनाञ्च कर्तुं यतो विधेयः । उक्तचतुर्षु श्लोकेषु नाटकनिर्माणप्रयोजनं प्रकाराणां च वर्णनं कृतम् । तत्रोक्त १५२ पद्ये कठिनपदानां प्रयोगो नाटके नैव विधेयः, कोमल कान्तपदावल्या नाटकं रचनीयम् । यतो हि नाट्यशास्त्रे १९ अध्याये १५३ पद्यमेवं निर्दिशति—

चेक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्तिवै ।

वेश्या इव न ते भान्ति कमण्डलुधरैः द्विजैः ॥ १९/१५३ ।

भरतः द्वितीयप्रश्नस्योत्तरे ब्रूते—

तुष्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयान्विते ।

अर्थेष्वर्थपराश्चैव मोक्षे चाथ विरागिणः ॥ २७/५८

इत्थं च नाट्यविषये सविस्तरं कथितं मुनिना

अथ प्रथमप्रश्नस्य समाधानं करोति भरतः ।

विद्वांसः रस शब्देन यस्य प्रयोगं कुर्वते, कः स रसः इति जिज्ञासायां जग्राह पाठ्यमृगवेदात् नाट्य० १/१७- अस्याशयः नाट्ये पाठ्यं, गीतम्, अभिनयः तथा रसः एते- चत्वारः विवेच्याः । एतेषां पाठ्यस्य, गीतस्य च स्वरूपं तु स्पष्टमेव । महागीतेषु अभिनयद्वारा अर्थात् स्पष्टीकरिष्यत्येव । तथा च नाट्ये प्रदर्शितार्थप्राप्तये साक्षात्कारात्मकप्रतीत्यै अभिनयकुशलोऽभिनयं करोति । एतेनाभिनयस्य स्वरूपमपि हृदयङ्गमतां प्राप्नोति । अत एव मुनेः प्रश्नस्यायमाशयः यत् उक्तप्रश्नेषु रसस्य विषयः अस्पष्ट एव । अतस्तस्य स्पष्टीकरणमावश्यकम् ।

अत्र रसानार्थवणात् इति ये रसाः उक्तास्ते प्रसिद्धाः एव । षट् रसाः अम्ल-तिक्तादयः । एते न प्रकृतौ न वा विकृतौ युक्ताः । ये च शृङ्गारादौ रस शब्दाः प्रसिद्धाः तत्रापि रसनेन्द्रियग्राह्यगुणे एव रस शब्दप्रयोगः । शृङ्गारादयस्ते न रसनेन्द्रियग्राह्याः तदा तस्मै रस-शब्दप्रयोगः ।

अथ च नायं रसशब्दोऽनादरणीयः त्याज्यो वा । यतो हि सर्वत्र खिन्नां रस भावेषु इत्यादिवचनैः रसं प्रत्यादरो दृश्यते । अत एव रसविषयिणी जिज्ञासा सर्वथोचिता । तत्र प्रश्ने एतदाख्यातुमर्हसि इति वाक्यांशेन पूर्वं नैव स्पष्टं प्रतिपादितं तत्रातिपादनीयम् । तत्र पञ्चप्रश्नेषु रसविषयकः एकः प्रश्नः, भावविषयकाः चत्वारः प्रश्नाः ।

यथा-तृतीयकारिकायां स

भावाश्चैव कथं प्रोक्ताः किं वा ते भावयन्त्यपि

सङ्ग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥

तत्र-संग्रहम् उद्देश्यं, कारिका = लक्षणं, निरुक्तं = परीक्षा इति विषयिणी जिज्ञासा जायते । अस्यां कारिकायां तत्त्वतः अयं शब्दो गूढार्थकः । यथा तत् + तु + अतः अर्थात् तत् पदेन रसभावाद्याख्यानपुरः, तु शब्दः हेत्वर्थकः, अतः शब्दः उद्देश्यलक्षणपरीक्षात्मकः फलतः तृतीयकारिकायाः रहस्यमभिनवभारत्यां स्पष्टीकृतं वर्तते ।

अथ भरतेनादरभावेनोक्तं यत् हे तपोनिधयः ऋषयः ! पुनरहं भवन्तं निकषा क्रमशः संग्रहकारिकां निरुक्तं व्याख्याय रस विवेचनं प्रस्तोष्यते । यतो हि लक्षणप्रक्रियां विना समग्रनाट्यविषयस्य चरमलक्ष्यं प्राप्तुं न कोऽपि समर्थः स्यात् । तत्रापि प्रत्येकस्य पृथक्-पृथक् निरूपणं नैव सम्भवम् । तेषां लक्षणद्वारैव प्रतिपादनं सम्भवम् । यतो हि ज्ञानशिल्पादयोऽनन्ताः । नाट्याङ्गस्य कस्याप्येकस्यापि ज्ञानसागरस्यान्तगमनं नैव शक्यम् । तदाऽन्येषां ज्ञानानां विस्तृतविवेचनं कथं शक्यम् ?

अत्र मुनेः भरतस्यायमाशयः यत् सूत्रशैल्यां यत् प्रतिपाद्यते, तदेव विद्वांसः संग्रहः = संक्षेपेण कथनं मन्यन्ते । तथा हि नाममात्रेण वस्तु सङ्कीर्तनरूपमुद्देश्यं रस-भावादेः प्रधानत्वेन रसेनैव मया मूलविषयः प्रारभ्यते । अनावश्यकरूपेण संग्रहादिकथनस्य न किमपि प्रयोजनम् ।

अनुमाने तु उद्देश्यः संग्रहः प्रकृष्टः साधकः । यथा यत्र तत्र गगनारविन्दं सुरभिः, अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् अस्मिन्ननुमानवाक्ये गगनारविन्दं पक्षः किन्तु आकाशपुष्पं भवत्येव नहि अतः आश्रयासिद्धहेत्वाभासोऽत्र वर्तते । अत एवात्र साध्यसिद्धिर्न जायते । पक्षधर्मताराहित्यात् । आश्रयासिद्धहेत्वाभासः । एतेन संग्रहः = उद्देश्यम् अनुमानप्रसाधकम् । विस्तृतरूपेण भाष्यरूपेण कथनस्य संक्षेपतः कथनमे संग्रहः इत्याशयः ।

अधुना संक्षेपेण यः संग्रहः प्रोक्तः तस्यैवोद्देशलक्षणपरीक्षापर्यन्तं निरुक्तेन कारिकया च सहितं विवेच्यते । संग्रहस्य विस्तार एव विभागः । यतो हि शास्त्रप्रवृत्तौ एकांशो विभागोऽस्ति । भरतः तं विभागम् उद्देशान्तर्गतमेव स्वीकरोति ।

ततः रसविचारः प्रस्तुतत्रशृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञाचेत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः ॥

तथा बीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः अयमपि पाठान्तरोऽस्ति । एते एव नाट्ये रसाः इति मुनिना भरतेन प्रतिपादितम् ।

इत आरभ्य विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इत्येषा नाट्यशास्त्राधारभूता पंक्तिरेव रससिद्धान्तप्रतिपादने ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म इति भगवद्गीतावाक्यवदनन्तार्थद्योतिका विद्यते यस्याः यथासम्भवं नाट्यशास्त्ररहस्यज्ञानवतोऽभिनवगुप्ताचार्यमतं व्याख्या च अन्येषामपि काव्यसहित्यशास्त्रीयग्रन्थानां विवरणं विश्लेषणञ्च विधास्यते ।

एतत् क्रमे नाट्ये अष्टौ रसाः शृङ्गारहास्यकरुण रौद्रवीरभयानकाः ।

वीभत्साद्भुत संज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये-काव्ये रसाः स्मृताः ॥

इति भरतकारिका । कुत्रापि वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः' इति पाठः । तेन नवरसाः ।

अस्याः कारिकायाः व्याख्यानेऽभिनवभारती विभाति इत्थम् । नटेन क्रियमाणाभिनयप्रभावेण साक्षात्कारायमाणः एकाग्रमनसो निश्छलतयाऽनुभूयमानः - समग्रनाटकेन केनापि काव्येनापि प्रकाश्यमानोऽर्थः नाट्यं कथ्यते । यद्यपि तन्नाट्यं विभिन्ननायकनायिकादीनामालम्बनोद्दीपनविभावैरसंख्यविभावादिरूपम् । तथापि समस्ताचेतनविभावानां ज्ञाने ज्ञानस्य च कस्यचिदालम्बनविभावस्य भोक्तरि पर्यवसिते सति प्रधाननायकस्य रत्यादिस्थायिभावात्मकचित्तवृत्तिस्वरूपं नाट्यम् ।

अस्यांशस्य कठिनतमभरतव्याख्यानभूतस्य गद्यांशस्य सरलीकृतपथाऽभिनवगुप्तेन विश्लेषणं कृतं यत् प्रधानैकचित्तवृत्तिरूपनायकस्य गीतलास्यादिलक्षणयुक्तैः गुणालङ्कारगीतवाद्यादिसंयोगैः चरमसौन्दर्यप्राप्तकाव्यमहिम्ना तथा नटद्वारा प्रयोगपरम्परयाऽभ्यासविशेषप्रभावेण ममायं मम नायं 'परस्यायं न परस्य इति भेदभावमुक्तः रसास्वादः ब्रह्मास्वादसमः नटदर्शकयोर्मध्ये तादात्म्यरूपः । यथा- साहित्यदर्पणे

परस्य न परस्येति ममेति च न ममेति च ।

तदास्वादेः विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥

फलतः अनुमानागमयोगि प्रत्यक्षादिकारणकतटस्थप्रमातृप्रमेयपरकीय लौकिकचित्तवृत्तिविलक्षणतया निर्वासमाना परिमितस्वात्माश्रयतानिर्वासनाविरहाच्च लौकिकप्रमदादिजनितनिजरतिशोकादिवत् चित्तवृत्त्यन्तरजनताक्षमानिर्विघ्न-स्वसंवेदनात्मकविश्रान्तिलक्षणेन रसनापरपर्यायेण व्यापारेण गृह्यमाणत्वात् रस शब्देनाभिधीयते इति भारत-मुनिः ।

इत्थं हि रस एव नाट्यम् यस्यानुभूतिरेव फलम् । अतो रसादृते इत्यत्र मूले भरतस्य रसे एकवचनकथनं संयुज्यते सङ्गतञ्च ।

भरतनाट्यसूत्रस्यायमंशो गहनतमः विशेषेण स्पष्टीकरणमपेक्षते ।

तत्रोक्तांशस्य स्पष्टीकरणक्रमे अभिनवगुप्तस्य विवरणं विवेचनीयम् । भरतमुनिना नाट्यं रसः रस एव नाट्यमिति प्रोक्तम् । नाटकादिनाया रसानुभूतिर्भवति तस्याः विशिष्टप्रक्रियायां साधारणीकरण मित्यस्य निर्देशः कृतः । साधारणीकरणस्यायमेवाभिप्रायः यत् विभावादौ स्वकीयपरकीयभावनाविलुप्ता जायते । तदा-स्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते इत्येव साधारणीकरणम् ।

यद्यत्र साधारणीकरणे न कोऽप्यलौकिव्यापारोऽस्ति तर्हि स्वकीयरतिप्रदर्शने परकीयरतिदर्शनं च लज्जाभयाद्युत्पन्नेन रसानुभूति रसम्भवा । अत एव साधारणीकरणप्रक्रिया प्रदर्शिता । साधारणीकरणशब्दस्य व्युत्पत्तिरग्रे करिष्यते ।

रसानुभूतिस्तु अनुमानागमयोगिप्रत्यक्षेभ्यो विलक्षणा वर्तते । अनुमानागमाभ्यां जातस्य ज्ञानस्य परोक्षता भवति अतएव साक्षात्कारात्मकः रसः अपरोक्षरसानुभूतिर्वापरोक्षानुमानेन शब्दप्रमाणेन वा समुत्पन्नज्ञानेन सर्वथा भिन्नः भिन्ना च । तच्च साक्षात्कारात्मकमपरोक्षज्ञानं योगिप्रत्यक्षज्ञानाद् भिन्नम् । यतो हि योगिप्रत्यक्षं साक्षात्कारात्मकत्वेऽपि इन्द्रियार्थसन्निकषपिक्षां नापेक्षते । किन्तु रसानुभूतौ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽनिवार्यः । अत एव अभिनवभारती अनुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिभ्यो विलक्षणामेव रसानुभूतिं मन्यते ।

स्फोटवादेन रससाम्यम्

अथ च नाटकेऽनेकानेकविभावादिपात्रादिव्यापारेण रसनिष्पत्तिर्जायते । अर्थात् नाटकस्य प्रधानरसः समस्तपात्राणां व्यापारैः निष्पन्नो भवति । अन्येषां रसानां स्थितिः गौणरूपेण तिष्ठति । एतस्मिन् सन्दर्भे एव पुनर्मुनिनागहनविवेचनं क्रियते । तदित्थं व्याकरणशास्त्रस्य मूलभूततत्त्वात्मकेन स्फोटवादेन रसाभिव्यक्तेः समानता प्रतिपादिता । यथा—स्फुटत्यर्थो यस्मात् स स्फोट इत्यर्थकस्यस्फोटस्य निष्पादने ।

पदे न वर्णा विद्यन्ते वाक्येष्ववयवा न च ।

वाक्यात्पदानामन्योन्यं प्रविवेको न कश्चन ॥

इति सिद्धान्ते वाक्यस्फोट एवार्थनिरूपणे शक्तः । वर्णाः पदानि स वाक्य-निर्माणे साधकानि सन्ति । चरमरूपे तु वाक्य-स्फोट एव निष्कर्षः । तथैव नाटक-स्यैक एव रसः प्रधानः अन्ये च गुणीभूतास्तिष्ठन्ति, स्फोटे वर्णपदादिवत् ।

पुनश्च रस सिद्धान्ते मुनिः मीमांसकानां मतद्वयमुपस्थाप्य सुस्पष्टतया प्रतिपादयति । तदित्थं मीमांसकेषु प्रमुखौ द्वौ कुमारिलभट्टप्रभाकरभट्टनामानौ तस्तः । ययोः क्रमशः अभिहितान्वयवादः, अन्विताभिधानवादश्चेति मतद्वयम् । तत्राभिहितान्वयवादस्य सरलार्थोऽयं-प्रथमं पदैरर्थस्योपस्थितिः ततः तेषां पदार्थानां परस्परसंसर्गात् वाक्यार्थबोधो भवति ।

अन्विताभिधानवादिनः कथयन्ति यत् पदानां प्रथममर्थो निरूप्यते तेऽन्वितार्थाः एव वाक्यरूपतायामर्थाः जायन्ते । अत एव सङ्केतग्रहकाले अन्वितेष्वेव अभिधानं जायते । पुनरन्वयार्थकल्पनमनावश्यकम् ।

इत्थमेव नाटकेऽन्ये सहायकरसाः प्रधानरसस्यैव बोधे सहकारिभूताः सन्ति । अर्थात् मुख्यरसः येषां रसानां समुदायरूपः ते रसाः एवान्यरसाः ।

विशेषः

अत्र मयाऽभिहितान्वयाताभिधानवादिनोः मीमांसकयोरतिकठिनांशयोः सरलरीत्या सोदाहरणं विश्लेषणं क्रियते । यतो हि मुनिना मतद्वयमत्र सूत्ररूपेणोपस्थापितम् । इदं त्वत्र मम विश्लेषणम् ।

अभिहितान्वयवादः

अभिहितस्य = कथितस्य अन्वयं सम्बन्धं वदति यत्र स अभिहात्वयवादः । यथा-रामो गृहं गच्छति एतस्मिन् वाक्ये प्रथमः रामः इति कर्तृत्वेन कथितः, गृहम् इत्यस्य गृहाधिकरणकमर्थः, गच्छति-इत्यस्य गमनानुकूलो व्यापारः इत्यर्थानन्तरं = कथनानन्तरं रामकर्तृकगृहाधिकरणको गमनानुकूलो व्यापारः इत्यर्थः मिलित्वा सञ्जातः । अर्थादत्र प्रतिपदस्यार्थज्ञानानन्तरमेव वाक्यसंयोजनम् ।

अन्विताभिधानम्

परस्परमर्थप्रतिपादनसहितानां शब्दानामेव वाक्यरूपेण वदति यत्र स अन्विताभिधानवादः । अर्थात् रामो गृहं गच्छति इत्यत्रार्थसहितस्य प्रतिपदस्यान्वितस्य अभिधानं कथनं न जायते ।

उभयोः मीमांसकमतयोः वाक्यार्थबोधप्रक्रिया यद्यपि कियती भिन्ना वर्तते तथापि परिणामतः समुदायस्यैव अर्थाभिधानता विद्यते । अनयैव रीत्या रसाभिव्यक्तौ अन्ये रसाः समुदायरूपेण पृथग्रूपेण वा दृश्यमानाः रसप्रतीतौ मुख्यरसानुस्यूतरूपेणैव सन्ति इति स्फुटाशयो भरतमुनेः ।

विशेषः

ममेदमपि मतं यदयमन्विताभिधानवादः प्रभाकरपन्थाः अधिकांशे व्याकरणसिद्धान्तानुसारमपरः वाक्यस्फोटमार्ग एवास्ति ।

अथ रसाः

इत्थं हि काव्यार्थान् भावयन्ति इति कथने प्रथमे रसा एवोक्ताः । ते चाष्टौ नव रसाः सन्ति इति भरतमतम् । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इति भरतोक्तिर्ध्वनयति यत् नाट्यातिरिक्तकाव्यादौ नवमः शान्तोऽपि रसः ।

तेषु भरतः शृङ्गारस्य रसरাজत्वं प्रमाणयति यतो हि रतेः = कामस्य सकल-प्राणिषु सर्वपरिचितसुलभतया सर्वानन्दप्रदायकत्वेन प्रथमं शृङ्गारस्यैवोपादानं विद्यते । रतिस्तु शृङ्गारस्य स्थायिभवः । तत्र

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

अत्र रत्यनन्तरं हासस्य हासानन्तरं शोकस्य ततश्च यथायोग्याः स्थायिभावाः प्रोक्ताः । येषामौचित्यं वृत्तिकारेण प्रतिपादितम् ।

मम निबन्धस्य विषयः रस सिद्धान्तः । अत एव सर्वेषां रसानां विवरणमनपेक्षितम् । एतत्प्रकारेण शान्तरसस्यापि चर्चाकृता मुनिना । स च धर्मार्थकामरूपाणां त्रिवर्गाणां प्रवृत्तिर्धर्मविपरीतो निवृत्तिधर्मः मोक्षः यः शान्तः रसः स चात्मनिष्ठः आस्वाद्य इति गभीराशयः ।

अतिविशेषः करुणरसः

रससिद्धान्तसिद्ध्यनन्तरं एको रसः करुण एव इत्येतस्मिन् पक्षे यथास्थानमेकं ममानुसन्धानमपि समायास्यति । अस्य ग्रन्थस्य परिपूर्णार्थं भरतमतानुसारमन्येषां काव्यशास्त्रीयग्रन्थानुसारञ्च विभावानुभावव्यभिचारिभावानां भेदोप-भेदानां नामानि प्रदास्यन्ते ।

अधुना तु न रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते इति भरतसूत्रं व्याख्याय विभावानुभावव्याभिचारि संयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्यस्याः मूलपङ्क्तेः विशद विवेचन मभिनवगुप्तरात्या प्रथमं विव्रियते । तदनन्तरं विविधसंस्कृतकाव्यशास्त्रीयमतानि विविच्य संस्कृतेतरभाषासु समागतरससिद्धान्तविषयभूताः विचाराः प्रदर्शयिष्यन्ते । यस्मात् कारणात् रसं विना विभावाद्यर्थाः बुद्धौ न समायान्ति । रसं विना कृत्याकृत्ये प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे समुपदेशे आनन्दमये ज्ञाने प्रवृत्तिरेवासम्भवा । तथा च केवलं रसनात्मकरूपे प्रतीतौ आनन्दानुभावकर्तारः सामाजिकाः रसादभिनमर्थं न ज्ञातुं शक्ताः । यतो हि विभावादेः प्रतीतिः रसं विनाऽसम्भवाऽत एव नटस्य सामाजिकस्य च दृष्ट्या तस्यैव रसस्य प्रधानतया उद्देशक्रमे रस एव प्रथमोपात्तः तस्यैव लक्षणादिकं विधेयम् ।

इत्थं हि अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्यत्र सत्यपि बहुत्वे नहि रसादृते-कश्चिदर्थः प्रतीयते इति पङ्क्तौ नाटके सूत्ररूपे व्याप्तः एकः एव रसः प्रधानः । अन्ये च रसाः तदनुयायिनः इति पूर्वमेवोक्तं भरतेन ।

तथा हि विभानुभावव्याभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति रससिद्धान्तस्य मन्त्रतुल्येमियं पङ्क्तिः विविधैराचार्यैः स्वस्वपाण्डित्यविचारतर्कादिरीत्या व्याख्याता । तत्र भरतेन क्रमशः भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुदण्डिनभट्टनायकप्रभृति-प्रमुखाचार्याणामुक्तमन्त्ररूपात्मकसूत्रस्य सविस्तरं मतप्रस्तूय तेषां क्रमशोऽक्षरशः कठिनरसतत्त्वसमीक्षापूर्वकं खण्डनं विधाय स्वमतं व्यवस्थापितम्

यस्य व्याख्यानेऽभिनवगुप्तस्याभिनवभारती साक्षात् भारती वत् भासते । अत्र संक्षिप्ततया मया सर्वेषां तेषां सरलरूपेण विश्लेषणं प्रस्तूयते ।

अस्मिन् रसनिष्पत्तिलक्षणे वृत्तिकारः स्वयमेव भट्टलोल्लटाचार्यप्रभृति विदुषां विचारान् व्यक्तीकृतवान् येषां व्याख्यानमभिनवभारत्यां सविशेषो विद्यते । प्रथमं तस्यैव विश्लेषणं विधानान्येषां समीक्षकाणां रसमर्मज्ञानां विचाराः प्रस्तोष्यन्ते ।

तत्र भट्टलोल्लटः

रत्यादिस्थायिभावेन सह विभावानुभावव्यभिचारिभावानां संयोगात् रसस्य उत्पत्तिः भवति । यथा आलम्बनोद्दीपनात्मके विभावे कस्यापि नाटकस्य नायक नायकादिः विभावः, तेषां कटाक्षविक्षेपादायः अनुभावाः निर्वेदादिव्यभिचारि-भावाः, एतेषां रत्यादिस्थायिभावेन सह संयोगात् सहसोद्भूतनायक-नायिकादिगतः रसः समुद्भवति इति सारांशः ।

अस्य विस्तृतव्याख्यानक्रमे भरतस्य तात्पर्यमिदं यत् रतिस्थायिभावस्य चित्तवृत्तेरुत्पत्तिकारणत्वम् । रसोद्भूते जाते कटाक्षविक्षेपादयः न रसस्य कारणमपितु तेऽनुभावाः कार्यभूताः । ततश्च निर्वेदादिव्यभिचारिभावाः चित्तवृत्तेः स्वरूपत्वेन रतिः निर्वेदादिश्च द्विप्रकारकचित्तवृत्तिर्नैककालावच्छेन भवितुमर्हति । यतो हि युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् इति नियमः । फलतः व्यभिचारिभावाः रसरूपेण स्थितस्य स्थायिभावस्य संस्काररूपेण स्थिताः सन्ति ।

अत्रेदं रहस्यम्

दृष्टान्तेऽपि व्यञ्जनादिमध्ये कस्यचिद्वासनात्मकता स्थायिवत् अन्यस्योद्भूतता व्यभिचारिवत् । तेन स्थायी एव विभावानुभावादिभिरुपचिते रसः स्थायीत्वमुपचितः । स चोभयोरपि मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये, अनुकर्तरि च नटे रामादिरूपतामनुसन्धानबलादिति भरतः ।

तत्राभिनवभारत्यां निरूपितं— कस्यापि रसस्य तद्रसस्य स्थायिभावः अनुद्भूतरूपः (वासनात्मकः) तिष्ठति, अन्ये चानुभावव्यभिचारिभावाः उद्भूताः सन्ति । अत एव विभावानुभावादिभिः परिपुष्टः स्थायिभावः एव रसः । अपरिपुष्टस्तु स्थायिभावः । अयमेव रसस्थायिभावयोर्मध्ये भेदः ।

स च रसः अनुकार्ये रामादौ, अनुकर्तरि नटे च विद्यते । अर्थात् नटः यस्यानुकरणं कुरुते तस्यानुकार्ये रसो विराजते तथा गौणरूपेण स्वं रामं मन्यमानः अनुकर्ताऽपि रसमनुभवति । फलतः विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रस निष्पत्तिरित्यस्याः पङ्क्तेः भट्टलोल्लटमतेन रसस्य उत्पत्तिर्जायते ।

अस्याः भरतकारिकायाः विस्तृतं व्याख्यानं काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणादि ग्रन्थे विद्यते । तेषां ग्रन्थानां सिद्धान्तविवरणे यथासम्भवं विवरणं विधास्यते ।

प्राचीनाचार्याणामप्येतादृशमेव मतमास्ते । तत्क्रमे साहित्याः दण्डी स्वकीये काव्यादर्शग्रन्थे प्रतिपादयति यत् रूपबाहुल्येन उपचयेन-स्थायी रतिचार्यः शृङ्गारादि रूपतां भजते । एवमन्येऽपि रसाः स्वस्वस्थायिभावे स्थिताः ।

नाट्यकारो भरतः अत्र श्रीशङ्कुद्वारा भट्टलोल्लटादेर्मतखण्डनमपि प्रदर्शयति । श्रीशङ्कुः भट्टलोल्लटस्य तथा दण्डिनः मतस्य खण्डने अष्टौ हेतून् प्रदर्शितवान् ते च निम्नाङ्किताः सन्ति—

१. रतिस्थायिभावस्य विभागादिसंयोगेनैव साक्षात्कारात्मकज्ञानं जायते, विभावादिसंयोगेन यत् ज्ञानं जायते स एव रसः । अतः रसः स्थायिभावश्च भिन्न एव, न तयोरैक्यम् ।

२. विभावादिसंयोगात् पूर्वं स्थायिभावानां या स्थितिः न स रसः विभावादि योगानन्तरं रत्यादेः साक्षात्कारानुभूतिः न साऽनुभूतिः रसः । अत एव स्थायिभाव एव रसः इति न सेत्स्यते ।

३. विभावादिस्थितितः पूर्वं यदि रसस्थितिः मन्येत तदाऽन्यलक्षण करण-स्यावश्यकतैव नास्ति । भरतमुनेः रसलक्षणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः ।

४. रत्यादिः रसो नैव भवितुमर्हति । यतो हि रत्यादिः कदापि तीव्रः कदापि मन्दो जायते । रसस्तु न तथा, न तत्र रसे न्यूनाधिकता प्रतीयते । अतो न स्थायिभावः रसः ।

५. भरतमुनिना हास्यस्य षड्भेदाः कथिताः । इमे भेदाः स्थायिभावस्य भवितुमर्हन्ति किन्तु न ते रसभेदाः ।

६. यदि मात्राभेदेन रसभेदं स्वीकरोति तर्हि कामस्य या दशावस्थाः सन्ति ताः मात्रादिभेदेनासंख्यरसभावाद्याः स्युः ।

७. स्थायिभावानामुपचयं रसं मनुते भरतः । तत्र शोकादिस्थायिभावस्योपचयो न जायते किन्तु क्रमशः अपचय एव भवति ।

८. तथा च रौद्ररसस्य क्रोधः वीररसस्योत्साहः तथा शृङ्गाररसस्य रतिश्च स्थायिभावाः परिपोषणाभावे नोपचयतां प्राप्नुवन्ति अपि तु हासतामेव यान्ति ।

एभिरष्टभिः हेतुभिः श्रीशङ्कुकेन भट्टलोल्लट-दण्डिनश्च मतं स्थायिभाव एव रसः- इति विखण्डितम् ।

अभिनव भारती अपि उक्ताष्टकारणैरेव श्रीशङ्कुक्रमतं प्रतिपादितवती भिन्न-शैल्याम् ।

अथ भरतः श्रीशङ्कुकस्य मतं स्पष्टी करोति । उपर्युक्तं श्रीशङ्कुकेन भट्टलोल्लटादिमतं खण्डयित्वा स्वमतं प्रतिपाद्यते ।

रसस्य कारणं विभावः तस्य कार्यमनुभावः तस्य सहकारिणः व्यभिचारिभावाः । तैः शिक्षाभ्यासादिप्रयत्नैः कृत्रिमः सन्नपि अकृत्रिम इव पूर्वोक्तविभावादिभिः अनुकर्तरि नटे अनुमानेन अनुकार्ये रामादौ स्थितस्य स्थायिभावस्यैव रसशब्देन व्यवहारः ।

इत्थं हि पूर्वतो हृदि स्थितः स्थायिभावः केवलं विभावानुभावसचारिभावलिङ्गैः नटे अनुमितो भवति । अनुकरणात्मकत्वेन सः स्थायिभावस्थाने रसकथ्यते । रत्यादयस्तु अभिधाशक्त्या शाब्दप्रक्रियानुसारं परोक्षरूपेण रत्यादि बोधयन्ति, न वाचिकाभिनयद्वारा । तात्पर्यमिदं यत् आभिनयः अङ्गिकः वाचिको वा स साक्षात्कारात्मकतया रसास्वादां जनयति । वाचिकाभिनयः वाणीद्वारा कथनं च भिन्नं वस्तु । अतः रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि इत्यादिकाः रसे दोषाः सहित्यदर्पणे प्रकीर्तिताः ।

इत्थं हि भरतेन भट्टलोल्लटस्य दण्डिनश्च मतं विश्लिष्य तस्य खण्डनं विधाय श्रीशङ्कुकस्य च मतमुपस्थाप्य विस्तृतं विवेचितम् । अधुना श्रीशङ्कुकस्य मतं खण्डयति भरतमुनिः । खण्डनप्रक्रियायां काव्यप्रकाशकारमम्मटस्य मतमभिनवभारत्याः सङ्गीविनी टिप्पणीकारः आचार्यविश्वेश्वरः समुपस्थापयति ।

यथा— काव्यप्रकाशकारेण मम्मटेन भरतरससूत्रस्य व्याख्यानं क्रमशः भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुकभट्टनायकाभिनवगुप्तानां मतमुपस्थाप्य क्रमशः प्रथम त्रयाणां मतेषु कांश्चिद्वेषानुद्भाव्यान्तेऽभिनवगुप्तस्य रसाभिव्यक्तिवादः स्वीकृतः । तत्र मम्मटः श्री शङ्कुकमतेषु अनुकरणात्मकः रत्यादिरेव रसः इति मुख्यं मतं सुस्पष्टरूपेण न प्रतिपादितवान् । अत एव काव्यप्रकाशस्य मतं स्पष्टतया न ज्ञायते । एतावदेवोक्त्वा सञ्जीवनीकारः श्रीशङ्कुकस्य मतं खण्डयति ।

खण्डनमिदं तदिदमन्तस्तत्त्वशून्यम् इत्युपाध्यायाः इत्यन्ते शब्देन कृतम् । कोऽयमुपाध्यायः इति न तेनोल्लिखितम् । केवलमित्यनुमीयते यत् । अभिनव गुप्तस्य आचार्यः भट्टतोतः आसीत् । तस्यैव व्याख्यापद्धतिमनुसृत्य श्रीशङ्कुकस्यमतं खण्डयति ।

तत्र वृत्तिकारः श्री शङ्कुकं प्रति चतुरः प्रश्नान् समुपस्थाय तेषां निरसनं क्रमशः कुरुते ।

अनुकरणरूपो रसः इति यदुच्यते तत् किं

(१) सामाजिकप्रतीत्यभिप्रायेण उत (२) नटाभिप्रायेण (३) किंवा वस्तु-वृत्तिविवेचकव्याख्यातृबुद्धिसमवलम्बनेन (४) अथवा भरतमुनिपक्षानुसारेण ।

१. प्रथममतखण्डनम्

उक्तचतुर्णां पक्षाणां मध्ये प्रथमं खण्डयति । तत्र प्रथमः पक्षोऽसङ्गतः । यतोहि कस्यापि वस्तुनः प्रमाणैर्ग्रहणानन्तरमेवानुकरणं जायते । यथाऽहं दुग्धं पिबामि तथैवायं सुरां पिबति । अत्र सुरापानानुकरणे दुग्धपानं प्रत्यक्षम् । अत्र रसप्रसङ्गे नटेऽनुकर्तारि किमवलोक्यते यदनुकरणरूपेण प्रतीयते-इति विचारणीयम् । किमत्र नटस्य शरीरं शरीरस्थितमाभूषणं वा रोमाञ्चगद्गदकटाक्षभ्रूविक्षेपादयः अनुकरणं कथ्यते ? नह्येवं कथितुं शक्यते, यतो हि चित्तवृत्तिरूपस्य रत्यादेः स्थायिभावस्य नानुकरणरूपेण कस्मै अपि प्रतीतिर्भवति ।

२. द्वितीयमतरखण्डनम्—

अहं रामस्य वा तस्य चित्तवृत्तेरनुकरणं करोमि-नैवं प्रतीतिर्जायते नटानां न च तथा कर्तुमपि शक्नोति । यतो हि सदृशस्यानुकरणं भवति । अनुकार्यमविज्ञाया-
नुकरणं नैव शक्यम् ।

३. तृतीयमतरखण्डनम्—

विवेचकानुसारं वस्तुस्थितेः स्थायिभावानुकरणं न सम्भवम् । यतो हि पश्चात् प्रतीयमानं न वस्तुवृत्तम् । यत्तु वस्तुवृत्तं तत् सिद्धान्ते वक्ष्यामि ।

४. चतुर्थमतरखण्डनम्—

यत्तु यथा कान्तादेः वेषाद्यनुकरणवत् स्थायिभावानामनुकरणं सम्भवम् । तत्र स्थायिभावानुकरणं रसः इति न सिद्ध्यति । यदि स्थायिभावानुकरणं यथा कथञ्चित् मन्येत तथापि स्थायिभावस्थाने तस्य रसः इति केनोपायेन कथितुं शक्यते ? वृत्तिकारमतेन श्रीशङ्कुकस्य मुख्यांशः अनुकरणात्मकता तत्खण्डने एतावान् प्रयासः भरतस्य ।

सांख्यसिद्धान्तः

अथ प्रसङ्गवशात् सांख्यसिद्धान्तमुपपाद्य तस्य खण्डनं कुरुते भरतः । यथा— सुखदुःखमोहाद्युत्पादकशक्तिरूपः विभावादिः बाह्यरूप एव इति सांख्य-
सिद्धान्तानुसारेण यथा संसारस्य सर्वे पदार्थाः त्रिगुणात्मकाः तथैव रसोऽपि सुखदुःखमोहात्मकः । तस्य रसस्यानुभवे द्विदलादिव्यञ्जने घृततैलादिभिः व्याप्त-
द्वारा (भाषायां छौकै इति) रसोत्पत्तिः (आस्वादात्मकम्) जायते तथैव विभावः, तस्य संस्कारकाः अनुभावव्यभिचारिभावाः भवन्ति । तथाहि विभावानुभावसञ्चारिभा-
वादिसामग्रीजन्यमान्तरिकसुखदुःखमोहरूपं स्थायिभावो रत्यादिरस्ति ।

उपर्युक्तसिद्धान्ते रसस्य सुखदुःखमोहात्मकता प्रतिपादिता सांख्यमतानुयायिना । तेन तु स्थायिभावान् रसत्वमुपनेष्यामः इति भरतमुनेः वाक्यमुपचारेण लक्षणया रसेन साकं स्वमतमपि स्वेनैव तिरस्कृतम् ।

अथ च रसस्य सुखदुःखादिमोहात्मकत्वस्वीकारे एकस्मिन् ज्ञाने एव विरुद्धप्रकारकज्ञानत्रयस्य सम्मिश्रणेन प्रतीतिवैषम्यादिदोषाः समुपस्थास्यन्ति । अत एव नाधिकं किमपि कथनमुचितम् ।

अथ भट्टनायकमतम्

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूत्रस्यैको व्याख्याता भट्टनायको ब्रूतेयद्धि रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते न चाभिव्यज्यते यतो हि परगतत्वेन तस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तयः सर्वे व्यर्थाः । यतो हि रसः सामाजिकैर्भाव्यः । तस्मात् नाट्ये आङ्गिकावाचिकसात्त्विकआहार्यनामकचतुर्विधाभिनय रूपेण अज्ञानादिनिवारणकारकेन विभावादेः साधारणीकरणरूपाभिधानानन्तरं भावकत्वव्यापारद्वारा भाव्यमानो रसः, अनुभवस्मृत्यादिभिन्नेन रजस्तमोगुणमिश्रणेन द्रवीभूतः सत्त्वगुणप्राधान्येन प्रकाशानन्दमयः परब्रह्मास्वादसमः भोजकत्व व्यापारेणानुभवयोग्यः क्रियते । अतिविस्तृतोऽयं भट्टनायकस्य विचारोऽवश्यमेव गरीयान् वर्तते नात्र सन्देहः । भरतेनाप्यस्यातिविस्तारेण व्याख्या कृता । किन्तु भट्टनायकस्य मतं भट्टलोल्लटमतखण्डनेनैव खण्डितम् । न तस्य पुनरुक्तेरावश्यकता । तथापि भरतः सुस्पष्टं खण्डयति । यथा प्रतीतिभिन्नः को भोगः इति न ज्ञायते । यदि आस्वादनमेव कथनं तत्तु आस्वादनं रसना प्रभृति प्रतीतिरेव । केवलं नाम परिवर्तने न किमपि सिद्ध्यति ।

अथ च भट्टनायकः रसस्योत्पत्तिमभिव्यक्तिं च न मन्यते । तर्हि रसः नित्यः वा असत् वा भवितुमर्हति । नान्यः पन्थाः अवशिष्टः । एतेन भट्टनायकस्य भावकत्व-भोजकत्वव्यापारद्वयस्य क्लिष्टकल्पना तु स्थास्यत्येव ।

काव्येन भाव्यन्ते रसाः इति कथने विभावादिभिरुत्पन्नः चर्वणात्मकास्वाद-
रूपं ज्ञानं यदि भावनाशब्दस्यार्थस्तर्हि सोऽर्थस्तु स्वीक्रियते एव । किन्तु भावकत्व
व्यापारस्य कल्पनं न सिद्ध्यति ।

इत्थञ्च को रसः इति जागरुका जिज्ञासा समाधेया एव । तत्राभिनवगुप्ताः
सुदीर्घमयान् तर्कवितर्कान् विविच्य स्वकीयरसाभिव्यक्तिवादं साधितवन्तः । तत्र
मया सारभागोऽत्र गृहीतः । तस्यैव विवरणं प्रदास्यते ।

अभिनवभारती निरूपयति

नवेवं कथं रसतत्त्वमास्ताम् किं कुर्मः ? इत्युक्तेस्तात्पर्यमिदमेव यत्
उपर्युक्तरसव्याख्यातृणां मतखण्डने एव नाग्रहः किन्तु तेषां मतं सविशेषमुपपाद्य
तत्र तत्र समागतरसतत्त्वविवेचनं विधायान्ते रसस्य प्रामाणिकरूपं विवेचयिष्यते ।
यतो हि ।

आम्नायसिद्धे किमपूर्वमेतत् संविद्विकासेऽधिगतागमित्वम् ।
इत्थं स्वयं ग्राह्यमहाहेतुद्वन्द्वेन किं दूषयिता न लोकः ॥
तस्मात् सतामत्र न दूषितानि मतानि तान्येव तु शोधितानि ।
पूर्वप्रतिष्ठापितयोजनासु मूलप्रतिष्ठाफलमामनन्ति ॥

अर्थात् - वेदप्रतिपादिते रससिद्धान्तविषये नायं नूतनो विषयः । बहवः
वैदिकसिद्धान्तं खण्डयितुं प्रयत्नशीलाः सन्तोऽपि खण्डनेऽसमर्थाः जायन्ते । एतत्
क्रमे बुद्धितत्त्वस्य विकासो भूत्वा प्रामाणिकं वस्तुतन्त्रं प्राप्नुवन्ति । तात्पर्यमिदं यत्
वेदप्रमाणानि स्वतः प्रमाणानि सन्ति तेषां विरोधि प्रमाणानि स्वतः एव
खण्डितानि सन्ति ।

अत एव प्राचीनाचार्यमतं न खण्डयति कोऽपि किन्तु तेषामेव गहनसमीक्षया
संशोधनं विदधाति । यतो हि प्राचीनाचार्यसिद्धान्तानां साधुसङ्गत्या एव
मौलिकसिद्धान्तमार्गः प्रशस्तो जायते ।

अतः परिशुद्धमतं भरतेन पूर्वमेवोक्तं यत् काव्यार्थान् भावयन्ति इति
(अध्याय ७) । सहि काव्यार्थो रसः । अत्रैकमेवोदाहरणं प्रदर्श्य स्वमते रसाभि-

व्याक्तिसिद्धान्तं व्यनक्ति । यथा- प्रियजनस्य विनाशः विभावः विलापरोदना-
दयोऽनुभावाः, तथा चिन्तादैर्न्यादयः व्यभिचारिभावाः अतः अवश्यमेव स
शोकः । नात्र कश्चन सन्देहः । अतः विभावानुभाव संयोगादित्युक्तम् ।

अथ लोकव्यवहारे कार्यकारण-सहकारिरूपलिङ्गमवलोक्य रत्यादि
स्थायिभावात्मकस्यान्यव्यक्तेः चित्तवृत्त्यनुमानाभ्यासस्य तीव्रतया कटाक्षवीक्ष-
णाद्यनुभावेन कारणत्वादिपरिहारेणालौकिकविभावादिनाम्ना कथितः । विभावानु-
भावव्यभिचारिभावानां सामाजिकानां बुद्धौ गुणप्रधानभावेन सम्यक्
सम्बन्धः = योगः = रत्यादिः । चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी स्थायी = विलक्षणः
(स्थायिभाव लक्षणः) एव रसः इत्यभिनवगुप्ताचार्याः सद्यो भारतीवाभिनव
भारतीव्याख्याने ।

विशेषः

इत्थं चातिविस्तृताभिनवभारतीव्याख्यातः यथामति समुपयुक्तान् मुख्या-
शान् यथाशक्यं स्वकीयशैल्यां विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति- रिति
वेदमन्त्रवत् वाक्यं सुस्पष्टं विवेचितवान् ।

अथ क्रमशः काव्यप्रकाशध्वन्यालोकसाहित्यदर्पणव्यक्तिविवेकरसगङ्गा-
धरादिनिगूढतमशास्त्रीयग्रन्थेभ्योऽपि रससिद्धान्तनिरूपणं यथाशक्ति सरलभाषया
स्वमतमपि निरूपयामि ।

अथ काव्यप्रकाशमते रससिद्धिः

वाग्देवतावतारो मम्मटः स्वकीयकाव्यप्रकाशस्य चतुर्थोल्लासे रसनिरूपणं
सविस्तृतं सप्रमाणं निरूपितवान् । तत्र प्रथमं लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यविवरणे ब्रवीति यत्
कोऽप्यलक्ष्यक्रमोव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्य क्रमः परः तत्र न खलु विभानुभाव व्यभि-
चारिण एव रसाः किन्तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः स तु लाघवान्न लक्ष्यते ।

ततो रसस्वरूपमाहः

कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः ॥

(२७-२८ कारिके)

तत्र स्थायिभावाः

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

इत्यष्टौ स्थायिभावाः । पुनश्च

निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

साहित्यशास्त्रे स्थायिभावानां निरूपणं विशुद्धमनोवैज्ञानिकाधारे कृत-
मस्ति । मनोविज्ञानस्य सिद्धान्तः पुराकालेऽपि ज्ञात एवासीत् । आधुनिकमनोवै-
ज्ञानिकाश्च मनस्संवेगं कथयन्ति तमेव साहित्यशास्त्रमर्मज्ञाः स्थायिभावं वदन्ति ।

प्रथममत्र विभावानुभावव्यभिचारिणां विश्लेषणं विधाय स्थायिभावेन साकं
तेषां सम्बन्धं प्रतिपाद्य तदनन्तरं स्थायिभावमनस्संवेगानां तुलनात्मकं विवरणं
प्रदास्यामि ।

विभावः

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ।

स च विभावः—

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।
आलम्बनो नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ।
उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ।

अनुभावः

उद्बुद्धं कारणैः स्वैस्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके यः कार्यरूपः सोऽनुभावः परिकीर्तितः ॥

स चानुभावः

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।
तद्रूपाः सात्त्विकाभावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥

तत्र सात्त्विकाः

विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

ते च सात्त्विकाः

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चस्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

के व्यभिचारिणः

विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः त्रयस्त्रिंशकास्तद्विधाः ॥

के च ते त्रयस्त्रिंशत्

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्य मोहौ विबोधः ।
स्वप्नापस्मारगर्वाभरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः ॥

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्नासलज्जा ।
हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः ॥

उपर्युक्तविभावानुभावसञ्चारिव्यभिचारिभावानां लक्षणेभ्यः सर्वत्र सर्वेषां
रसानामभिव्यक्तौ यथायोग्यं विभादिसंयोगैः रसोद्बोधो जायते ।

तत्र रतिस्थायिभावस्य विभावानुभावसञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्यनयारीत्या शृङ्गाररसोद्भवत्वं दृष्टान्तद्वारा सुस्पष्टं प्रतिपाद्य विभिन्नाचार्यमतेन रसनिष्पत्तिः प्रतिपादयिष्यते ।

प्रत्येकप्राणिनां हृदि संस्थिता इमे स्थायिभावाः यथासमयं यथास्थानं स्वस्वविभावादिभिरव्यञ्जिताः सन्तः शृङ्गारादिरसरूपतां प्राप्नुवन्ति ।

यत्र रसोद्भवे जाते दृश्य दर्शकयोर्मध्ये भिन्नता विलुप्ता सती तादात्म्यता जायते । न तत्र स्वपरयोर्भेदोऽवशिष्यते ।

यथा—

नाट्ये सीतारामयोरभिनयं कुर्वन्तो नटादयः सीतारूपालम्बनविभावेन रामरूपे नटे स्थायिभावेन स्थिता रतिः सञ्चरति, तत्र सहसा रामसीतामध्ये शृङ्गारस्यानुभावव्यभिचारिसञ्चारिभावाः समुद्भूयन्ते । येषां क्षणगणनमसम्भवम् । तदा विभावाद्यैरेभिः सम्बलिता स्थायिनी रतिः रसरूपे परिणमति तादात्म्यरूपतां प्राप्नोति तत्र दृश्यदर्शकानां सामाजिकानां साधारणीकरणरूपेण रसोद्बोधः रसाभिव्यक्तिर्जायते ।

स च रसः अखण्डः आनन्दमयः ब्रह्मास्वादसमः अलौकिकः एकाकाररूपतां भजते इति सूत्ररूपेणात्रोक्तः ।

अतिविशेषः

रससाधारणीकरणप्रसङ्गेऽग्रे विस्तृतरूपेण प्रतिपादयिष्यते येन समीक्षकाः मनीषिणः ब्रह्मानन्दप्राप्तिसममलौकिमानन्दं प्राप्स्यन्ति ।

रसोद्बोधविषये मम्मटः

काव्यप्रकाशकारेण विभावानुभावसञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति पङ्क्तेर्विवरणं मतचतुष्टयमुल्लिख्य विविच्यते । तत्र प्रथमं भट्टलोत्पलाचार्यस्य मतमुपपादयति ।

विभावैः ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः कटाक्षभुजाक्षेपादिभिरनुभावैः कार्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः निर्वेदादिव्यभिचार-दिभिःसहकारिभिः उपचितः मुख्यया वृत्त्या रामादौ अनुकार्ये तद्भावानुसन्धानात् नर्तकेऽपि प्रतीयमानः रसः ।

अस्यां व्याख्यायां विभावेन सह संयोगः उत्पाद्योत्पादविषयकः सम्बन्धः, अनुभावेन सह गम्यगमकभावसम्बन्धः तथा व्यभिचारिभावेन सह पोष्यपोषक भाव सम्बन्धः संयोगशब्देनाभिप्रेतः । इत्थं मत्वा अभितः, प्रतीतियोग्यः कृतः तथा उपचितः इति पदानां प्रयोगः । अस्मिन् विश्लेषणे रसः मुख्यरूपेणानुकार्ये रामेऽस्ति तस्य अनुकर्तरि नटे गौणरूपेण रसः जायते । किन्तु तेन सामाजिके रसोत्पत्तिर्न जायते । अत्र निष्पत्तिरिति शब्दस्यार्थः उत्पत्तिः । अनुभावेन सह संयोगेन प्रतीतिः तथा व्यभिचारिणा सह पोष्यपोषकभावेन निष्पत्तिः—परिपुष्टिः जायते ।

इयं व्याख्या उत्तरमीमांसावेदान्तसिद्धान्त-मयी दृश्यते । वेदान्ते जगदियं रज्जौ सर्पभ्रमात् यथा भयादीनामुत्पत्तिः तथैवाभिनयेन रामे सीताविषयिणी अनु-रागरूपा रतिः नटे अविद्यमानेऽपि नटे विद्यमान इव प्रतीत्या सहृदयेषु चमत्कारानु-भूतिकार्यमुपपादयति । अनया रीत्या भट्टलोल्लटः मीमांसकः आसीदिति मन्ये ।

भट्टलोल्लटमते मुख्यरूपेणेयं न्यूनता विद्यते यत् सामाजिकानां कथं रसा-नुभूतिरिति विषये न किमपि प्रतिपादितं मीमांसकभट्टलोल्लटेन । अन्यच्चेदं यत् अनुकार्यो रामादिरधुना न विद्यते । अतएव क्रियमाणेनाभिनयेन अनुकार्ये रसोत्प-त्तिर्नैव भवितुमर्हति । तथा चानुकर्तरि नटेऽपि रसप्रतीतिरसम्भवा । एते मुख्यन्यून-तादोषाः भट्टलोल्लट- मते सारांशरूपेण विद्यन्ते इति मम्मटाभिप्रायः ।

श्रीशङ्कुकमतम्

अथ श्रीशङ्कुकस्यानुमितिवादः विव्रियते आचार्यमम्मटेन प्रस्तुतः । यथा— प्रथमन्तु अयमेव रामः राम एवायं तदा न रामोऽयं रामः स्याद् वा न वाऽयं राम सदृशोऽयमिति च सम्यक्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्यः विलक्षणया चित्रतु-रगादिन्यायेन रामोऽयम् इति प्रतिपत्त्या नटे शिक्षाभ्यासादिना सम्पादितादभिनय-

कार्यप्रकटनेन कृत्रिमेऽपि अकृत्रिमवत् प्रतिभासमानेन विभावादिना कारणकार्य सहकारिभिः संयोगेन गम्यगमकभाव सम्बन्धेन अनुमीयमानोऽपि रसः वस्तु सौन्दर्येण आस्वाद्यविषयत्वेनान्यानुमानविलक्षणः स्थायिरूपेण सम्भाव्यमानः रसः सामाजिकैः स्वात्मगतत्वेनास्वाद्यमानः रसः इति प्रतीयते । आस्मिन् सूत्रे भरतस्य निष्पत्तिशब्दस्यार्थः अनुमितिः संयोगस्यार्थः गम्यगमकभावः ।

श्री शङ्कुकस्यायं भावः

यथा चित्रस्थे तुरगे अयं तुरगः, नायं तुरगः, तुरगोऽयं न वा तथा तुरगसदृशोऽयम् इति सत्यमिथ्यासंशयसादृश्यरूपाद्भिन्नः अनुमेयः तथैव कृत्रिमालम्बनेन सीतारामादौ नटेन कृत्रिमस्मितकटाक्षादिभिः इयं सीता राम विषयकरतिमती वा अयं रामः सीताविषयकरतिमान् विलक्षणस्मितकटाक्षरतिमत्वात्” इति अनुमानिको रसः । फलतः रससूत्रस्यासंयोगादित्यस्य गम्यगमकभावसम्बन्धादित्यर्थ एव पर्यवस्यति ।

यद्यपि सत्यपि तर्कयुक्ते श्रीशङ्कुकमते रामसीतादौ कृत्रिमस्मितरनुमानं जायते । परन्तु तेन सामाजिकानां रसानुभूतिस्तु निरुत्तरितैव विद्यते । अनुमानेन ज्ञानस्य परोक्षत्वात् । न स साक्षात्कारात्मकः । पुनश्च यत्र सर्वं कृत्रिममेव तत्रानुमितिरेव कथम् । अत एव श्रीशङ्कुकस्यानुमितिवादाधारे सामाजिकरसास्वादनमसम्भवम् । इत्थं हि रसो नानुमेयः ।

भट्टनायकमतम्

ततो मम्मटेन भट्टनायकस्य भुक्तिवादः विविच्यते । भट्टनायकस्तु नूतनं पन्थानमनुसृतवान् । स पन्थाः भुक्तिवादः । तस्याशयः यत् रसनिष्पत्तिः नानुकार्ये न चानुकर्तरि । अनुकार्यानुकर्तारौ तटस्थौ उदासीनौ च । न तयोः रसानुभूतिः । रसानुभूतिस्तु सामाजिकानां जायते । भट्टलोल्लटस्तु रसस्योत्पत्तिं ब्रूते । श्रीशङ्कुकश्च रसमनुमितिवेद्यं वदति, तथा तथैवानुमित्या सामाजिकरसचर्चणां प्रतिपादयति । अतश्च रसः नोत्पद्यते न प्रतीयते वा ।

भट्टनायकस्तु स्वीकृतप्रसिद्धाभिधालक्षणातिरिक्तं नूतनं भावकत्वभोज-
कत्वरूपं द्रयात्मकव्यापारस्य कल्पानां कुरुते । अत्र भावकत्वव्यापारः अभिनये
कथायां वा परिष्कारं विधाय ततो व्यक्तिविशेषस्य सम्बन्धमपहाय साधारणीकरणं
कुरुते । ततः साधारणीकरणानन्तरं सामाजिकानामभिनयेन कथया वा सम्बन्धः
सञ्जायते । सामाजिकः तत्कथायाः स्वयमेव पात्रं जायते । यतो हि साधा-
रणीकरणव्यापारेण सामाजिकोऽपि तत्स्थानं लभते भावकत्वव्यापारेण ।

भट्टनायकानुसारं भावकत्वव्यापारेण काव्यार्थस्य साधारणीकरणं जायते
तथा भोजकत्वनामकतृतीयव्यापारेण सामाजिकः साक्षात्कारात्मकं रसं भुनक्ति ।
एते एव भट्टनायकस्य भावकत्वसाधारणीकरणात्मकत्वभोजकत्वव्यापाराः ।

भट्टनायकस्यायं सिद्धान्तः सांख्यमतानुयायी कथ्यते । यथा सांख्ये
सुखदुःखादयः अन्तःकरणस्य धर्माः नह्यात्मनः धर्माः । परन्तु पुरुषाणामन्तःकरणेन
सम्बद्धतया तेषामौपाधिकी प्रतीतिः यथा तथैव सामाजिकेषु अनवस्थितस्य रसस्य
भोगः तेषां सहृदयानां भवति । अनेनैवायं विचारः सांख्यानुयायी ।

भट्टनायकमतमुपाद्य तत्र न्यूनतां प्रदर्शयति मम्मटः । तदित्थम्— यद्यपि
भट्टनायकेन स्वकीयनूतनभावकत्वभोजकत्वव्यापारेण सामाजिकरसानुभूतेरुपपा-
दनस्य साधुप्रयत्नः कृतः । किन्तु इमे भावकत्वभोजकत्वव्यापारद्वये नानुभव-
सिद्धे । न चापि इमे सीतारामादिगतस्थायिभावात्मके नटगते सामाजिकगते वेत्यस्य
स्पष्टीकरणं न जातम् । अत एव मुख्यतयाऽप्रामाणिकभोजकत्वव्यापाराश्रितोऽयं
भुक्तिवादः नादरणीयतां भजते ।

विशेषः

अत्र पूर्वमेवाभिनवभारतीविवेचने भट्टनायकस्येमां महनीयां कल्पनां
खण्डितवान् अभिनवगुप्ताचार्यः । ततश्चान्ते काव्यप्रकाशकारः अभिनवगुप्तस्य
रसाभिव्यक्तिवादं विवृणोति सविस्तरम् ।

रसमर्मज्ञोऽभिनवगुप्तः पूर्ववर्तिनः आचार्यस्य आनन्दवर्धनस्य प्रमुखध्वनि-
वादिनः मतानुसारं स्वकीयं महत्त्वपूर्णमभिव्यक्तिवादं प्रकटयति । यन्मतमालङ्का-
रिकमतपदेन कथ्यते रसवादिना ।

सर्वप्रथममते स्पष्टीकृतं यत् गतसामाजिकरसानुभूतेः सामाजिकानां हृदि
स्थितः स्थायिभाव एव कारणम् । मनोवैज्ञानिकानुसारेण मनस्संवेगाः (येषां
विवरणमग्रे दास्यते) वासनादयश्च सामाजिकानां हृदि स्थायिभावरत्यादिरूपेण
स्थितास्सन्ति । स च स्थायिभावसाधारणीकृतविभावादिसामग्रीभिः अभिव्यक्तः
उद्बुद्धो वा जायते तथा तन्मयीभावत्वेन वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यः ब्रह्मास्वादसमः
परमानन्दमयोऽनुभूतो भवति । नात्र भट्टनायकस्य भावकत्वभोजकत्वव्यापार-
द्वयकल्पना अपेक्षिता ।

तामेवाभिव्यक्तिं व्यनक्ति अभिनवगुप्तः । यथाः— लोके प्रमदोद्यान-
कटाक्षार्दिविभावानुभावसञ्चारिभावादिदर्शनेन मनसि स्थितत्यादिरस्थायिनः अनु-
भूतिनिपुणाः सहृदयाः कार्यकारणसहकारिकारणतां विहाय रसादीनामास्वाद-
योग्यतनयनरूपाविभावनं समनुभवन्ति । इत्थं च आस्वादयोग्यां रतिं स्वानु-
भवविषयी करणानुभावेन तथा शरीरे विशेषेण अभितः रत्यादिसञ्चारणव्यभिचा-
रिणा युक्तः रसोऽभिव्यक्तो जायते ।

स च विभावादिशब्देन व्यवहार्यः प्रमदादिकारणकार्यसहकारिभिः अयं मम,
अयं शत्रोः, अयं तटस्थस्य, नायं मम नायं शत्रोः नायं तटस्थस्य—एवं प्रकारक-
सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहारयोर्निर्णयाभावे साधारणरूपेण प्रतीयमानः तैर्विभावा-
दिभिरेव अभिव्यक्तः रसानुभवकाले सीमितप्रमातृभावे विनष्टे सकल-
वेद्यपदार्थशून्येन (नास्मिन् काले कोऽपि वेद्यविषयः समुद्भवति) अपरिमितेन
प्रमातृभावेन सामाजिकैः स्वपरभावराहित्येन स्वात्मनोऽभिन्नत्वे आत्मसाक्षात्कारे
चिद्रूपवत् अनुभूत्यभिन्नत्वेनास्वादमात्ररूपेण रसाभिव्यक्तिर्जायते ।

साऽभिव्यक्तिः विभावादेः स्थितिपर्यन्तमेव तिष्ठति । यथा खण्डमरिचा-
दिभिः संवलितः खाद्यपदार्थः प्रपाणकरसतुल्यः आस्वाद्यमानः सद्यः प्रतीतः सन् हृदि
प्रविष्टः सर्वाङ्गमालिङ्गनं कुर्वन् सकलान्यविषयान् तिरोदधन् ब्रह्मसाक्षात्कार-

समोऽलौकिकानन्दप्रदः चमत्कारमयः रसः अभिव्यक्तो भवति इति अभिनव गुप्ता-
चार्याणामालङ्कारिकाराणाञ्च सिद्धान्तः ।

एतद्विषयेऽभिनवभारत्याः व्याख्यायां सविस्तरं मयाऽभिव्यक्तिवादः
साधितः । अतोऽत्र न पुनस्तस्य पुनरावृत्तिर्विधेया ।

तत्र पूर्वमेव भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुकभट्टनायकादीनां मतेषु न्यूनतां प्रदर्श्य
खण्डितानि तानि मतानि ।

कठिनतमो रहस्यमयोऽयं रसाभिव्यक्तिवादः न सामान्यबुद्ध्या ग्राह्यः
इति सर्वैर्ज्ञायते । यथा ब्रह्मानन्दसाक्षात्कारः न सर्वबोधगम्यस्तथैवायं रसोऽपि ।
अस्यां स्थितौ रससिद्धान्तप्रतिपादकाऽसंख्यग्रन्थसागरे प्रविश्य रसामृतं समीक्षकै-
रानीय सामाजिकः ब्रह्मास्वादः कारितः, तदर्थं प्रयत्नाश्च कृताः ।

अत्रान्ते मम्मटसिद्धान्तेऽयमेव सारांशः यथा— पूर्वसिद्ध पदार्थः केनापि
साधनेन ज्ञानं विषयीक्रियते इति ज्ञाप्यते, यथा दीपेन घटं ज्ञाप्यम् । यश्च पदार्थः न
पूर्वसिद्धः कारण व्यापारेण तस्योत्पत्तिर्जायते स कार्यः, संसारस्य सर्वेऽनित्यपदार्थः
कार्यज्ञाप्य योर्मध्येऽन्तर्भूताः सन्ति ।

परन्तु रसोऽयं कार्यज्ञाप्ययोर्भिन्नः । अयं हि सविकल्पकनिर्विकल्पक
ज्ञानात् परः लोकोत्तररूपः । अत एवायं रसः अलौकिकः ब्रह्मास्वादसमः इति
निश्चितसिद्धान्तः ।

मनोवैज्ञानिकमतम्

मम्मटाचार्यसिद्धान्तप्रदर्शनानन्तरं मनोवैज्ञानिकानुसारं मनस्संवेगानां केवलं सूत्रशैल्यामुभयोः साम्यं प्रदर्श्यते ।

मनः संवेगाः	मूलप्रवृत्तयः	स्थायिभावाः	रसाः
भयः	पलायनमात्मरक्षा	भयः	भयानक रसः
क्रोधः	युयुत्सा	क्रोधः	रौद्ररसः
घृणा	निवृत्तिः, वैराग्यम्	जुगुप्सा	वीभत्सः
करुणा-दुःखम्	शरणागतिः	शोकः	करुणरसः
कामः	कामप्रवृत्तिः	रतिः	शृङ्गारादयः रसः
आश्चर्यम्	कुतूहलः, जिज्ञासा	विस्मयः	अद्भुतरसः
हासः	आमोदः	हासः	हास्यरसः
दैन्यम्	आत्महीनता	निर्वेदः	शान्तरसः
आत्मगौरव उत्साहः	आत्माभिमानम्	उत्साहः	वीररसः
वात्सल्यं, स्नेहः	पुत्रैषणाः	वात्सल्यं	वात्सल्यरसः

इत्थं हि— मनोवैज्ञानिकानां मनस्संवेगेषु रससिद्धान्तिनाञ्च रसाभिव्यक्तिषु नापि कश्चन मूलतो मतभेदः । परिणामतः उभौ तुल्यावेव ।

म० म० गोकुलनाथः

अतिविशेषः— अत्र पदवाक्यप्रमाणपारावारीणो महामहोपाध्यायः गोकुलनाथः स्वकीयकाव्यप्रकाशटीकायामभिनवगुप्तमतं व्याख्याय एकां सरणिं रसाभिव्यक्तिप्रसङ्गे प्रदर्शितवान् ।

तदित्यम्—विभावानुभावव्यभिचारिणां त्रयाणां काव्यारूढानां मिलित्वा रसोल्लासकत्वमिति नियमभङ्गो न ।

इदमत्र रहस्यम् (१) पदवाक्यानुसन्धानम् (२) पदार्थयोः विभावानुभावयोः स्मरणम् (३) अनुभावविशिष्टविभानुभावः, (४) अनुमानव्यञ्जितव्यभिचारि स्मरणम्, (५) व्यभिचारिविशेषितपूर्ववाक्यार्थस्य वैयञ्जिकबोधस्वरूपः काव्यारोहः, (६) अलङ्कारगुणचमत्काराणामास्वादः, (७) विभावानुभावव्यभिचारिणां साधारण्येन स्मरणम्, (८) साधारणीकृतानामेव तेषां वैशिष्ट्यानुभवः स एव व्यभिचारिभावः, (९) तदनन्तरो वा व्यभिचारिभावाभेदेनानन्दोल्लासः, (१०) ततो रतिस्मरणम्, (११) अथ साधारणीकृतविभावानुभावव्यभिचारिभिरुपबृंहितस्य रतिभावन्यान्वयाभावः, (१२) तदनन्तरो वा तथाविधरत्यभेदेनानुभावः, (१३) ततो रत्योः परस्परं संवलित विषयताकोऽनुभवः, (१४) तदनन्तरो वा विभावानुभावव्यभिचारिपरिबृंहितरत्यभेदेनानन्दप्रकाशः ।

एवं चतुर्दशमयीं कक्षामारुढो रसइति व्यपदिश्यते । न चैतत् त्रितय संयोगं विना सम्भवति । महामहोपाध्यायगोकुलनाथीयकाव्यप्रकाशटीकायामभिनवगुप्तस्य रसाभिव्यक्तिवादः चतुर्दशोक्तक्षणानन्तरं जायते इति विराजते ।

एतेषां क्षणानां व्याख्यानं श्रेयसा गरीयसा विदुषा डॉ० जयमन्तमिश्रेण सह्यः प्रकाशिते स्वकीयप्रबन्धकुसुमाञ्जलौ व्यधायि ।

सैद्धान्तिकरूपेण महामहोपाध्यायस्याभिनवरसाभिव्यक्तिक्रमे व्यावहारिकता कथं सिद्ध्यति इत्यत्र उत्पलपत्रचतुर्दशव्यतिभेदवत् लाघवात् न संलक्ष्य क्रमोऽसौ तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपः रसो व्यङ्ग्यः इति मयाऽनुभूयते । यतो हि गोकुलनाथस्याभिप्रायवर्णने सर्वथाऽसमर्थोऽहम् । रससिद्धान्तचिन्तकाः मनीषिणोऽत्र व्यावहारिकतां चिन्तयन्तु-इति विनिवेद्यते ।

अथ ध्वनिसम्प्रदाये रसवादः

काव्यसंसारे ध्वनिवादसिद्धान्तो मूर्धयामानो विराजते इत्यन्तिमः सिद्धान्तः । तत्र तर्कवितर्ककुतर्काश्च बहवः सञ्जाताः । ध्वनिसिद्धान्तखण्डने महिमभट्टप्रभृतयोऽनेके विद्वांसोऽग्रगण्याः सन्ति । सर्व मतानामत्रोत्थाय खण्डन- मसम्भवम् । एतदर्थं तु बहवो ग्रन्थाः विद्यन्ते एव । किन्त्वत्र मया संक्षिप्तरीत्या रस सिद्धान्तविश्लेषणे रसेन सह ध्वनेरभिन्नतारस एव ध्वनिः, ध्वनावेव रसः रसाभिव्यक्तौ ध्वनेर्मूलताच प्रतिपाद्यन्ते ।

ध्वनिवादिना तु काव्यास्यात्मा ध्वनि रित्युक्तः तत्र रस एव ध्वन्यते ।

काव्यप्रकाशकारे इदमुत्तममतिशायिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्बुधैः कथितः बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूत स्फोट रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनि रिति कृतः तदनुयायिभिरन्यैरपि तत्स्वीकृतः ।

उपर्युक्तवाक्येन व्याकरणशास्त्रस्य मूलतत्त्वात्मकस्यव्यञ्जकवत् रसव्यञ्जको ध्वनिरिति सिद्ध्यति तत्र काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाप्नातपूर्वः इत्यानन्दवर्धनाचार्यस्य ध्वन्यालोक प्रथमकारिकायामेव काव्यास्यात्मा ध्वनिरिति प्रतिपादनं विद्यते यश्च ध्वनिः पूर्वमेव बुधैः वैयाकरणैः प्रदिपादितः ।

तथा च

काव्यास्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा

क्रौञ्च-द्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥

इत्यत्रानन्दवर्धनाचार्येण काव्यस्यात्मा ध्वनिः कथितः । स ध्वनिः कथं जातः इति प्रथमं द्रष्टव्यम् । महार्षिणा वल्मीकिना प्रातः केनापि व्याधेन क्रौञ्चद्वन्द्वयोर्मि-

थुनकाले स्वकीयबाणेनैकः व्यापादितः । तत्र क्रौञ्चवधवियोगे क्रौञ्च्याक्रन्दजनितः शोकः एव श्लोकतया परिणतः । यथा—

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

अत्र महर्षेरन्तःस्थितः शोकस्थायिभावः । स च क्रौञ्च्याः क्रन्दनेन सहसा समुत्थितः करुण रस रूपतां धत्ते, ततः करुणरसाभिव्यक्तिर्जाता । साऽभिव्यक्तिरनायासेनैव तस्याः शोकेन तादात्म्यतामधिगता सती साधारणीकरणतां प्राप्तवती । अनेन स्पष्टं प्रतीयते यत् व्याकरणे यथा स्फोट व्यङ्ग्य व्यञ्जकतयाऽर्थस्य स्फुटीकरणं जायते तथैव काव्यनाटकयोः स्थायिभावानां यथास्थानं तत्तद्व्यञ्जकदर्शनेन श्रवणेन च रसाभिव्यक्तिर्जायते । कथितज्वानन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् । फलतः वैयाकरणाः प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द उच्यते । यथा—

यः संयोग वियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

स स्फोटः शब्दजः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥

उक्तमूलभूतव्याकरणशास्त्रानुसारं ध्वनेः प्राधान्यं वर्तते । स ध्वनिस्तु हृदिस्थितमध्यमानाद् व्यङ्ग्य व्यञ्जनात् व्यङ्ग्यः ।

तथैव हृदिस्थिताः स्थायिभावाः सम्बद्धात्समुद्बोधिताः रसरूपेण परिवर्तिताः जायन्ते । अत एव ध्वनिवादिभिरुक्तं ।

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत् प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥

सारांशतः प्रतीयमानः कोऽपि पदार्थः स्वभावविलक्षण एव, तस्य विश्लेषणमसम्भवम् । यथा ललनासु लावण्यं विद्यते, तत्लावण्यं मुखे, नेत्रे, कपोले, ओष्ठे, मस्तके, स्तने, केशेषु कुत्र विद्यते इति तद्भेदं कर्तुं न शक्यः । यथा तत् लावण्यं सा कान्तिः सर्वत्रैव व्याप्ताऽपृथग्भूता तथैव रसः मनसि/आत्मनि व्याप्तः सन् तादात्म्यतां माप्नोति । न तत्र भेदभावो विद्यते ।

ध्वन्यालोकस्य प्रसिद्धा टीकाऽभिनवगुप्तस्य लोचननाम्नी पुरातनी । ततश्च कविशेखरबदरीनाथझामहाभागस्य दीधिति नाम्नी विस्तृता टीका विद्यते । अनेनैव टीकाद्वयेन विद्वांसः ध्वन्यालोकस्य रहस्यमधिगन्तुं शक्ताः जाताः । हिन्दी-भाषायां तु अनेकव्याख्याः सन्ति ।

अत्र रसवादविमर्शेऽभेद एवात्र लक्ष्यं यत् ध्वनिरेव काव्यस्यात्मा । काव्यं च दृश्यं श्रव्यं चेति द्विधा । तस्यात्मा रसव्याङ्ग्यात्मक एव ध्वनिः इत्यन्तिमः सिद्धान्तः । नाहमत्र ध्वनिविरोधिनां मतमुपपाद्य तस्य खण्डनेन ग्रन्थमिमं दीर्घकायं कर्तुमुद्यतः । अयमेवात्र संक्षिप्तरूपेण विश्वस्याद्यं काव्यं प्रथमश्लोकरूपं “मा निषाद प्रतिष्ठां त्व मिति पद्यम् । तस्याभिव्यक्तिकारणं करुण रसस्थायिभावः शोकः । तेन तादात्म्यतां गतः महर्षेः शोकः ।

साहित्यदर्पणमतम्

अथ साधारणीकरणप्रक्रियामन्येषां रसाभिव्यक्तिसिद्धान्तवादिनां च विस्तृतं खण्डनमग्रे विधास्यते ।

अथ साहित्यदर्पणकारस्य कविराजविश्वनाथस्य मतम् । अयं विश्वनाथ कविराजः (१४) चतुर्दश शताब्द्यामासीदिति ऐतिहासिकानां निष्कर्षः । अयं हि न्यायमुक्तावलीरचयितुः विश्वनाथपञ्चाननात् भिन्नः ।

साहित्यदर्पणेऽस्मिन् रस-सिद्धान्त-विषये विस्तृतरूपेण भेदोपभेद सहितं सलक्षणं सिद्धान्तं प्रतिपादितवान् विश्वनाथः । विश्वनाथस्तु मम्मटानन्दवर्धनमहिमट्टादिग्रन्थकर्तृणां पश्चात् पण्डितराजजगन्नाथस्य पूर्वमासीत् ।

विश्वनाथेनापि भरतसूत्रस्य विभावानुभावस्सञ्चारिभावसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या कृता । एतत् क्रमेऽस्य स्वकीया कारिका विद्यते । यथा

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः स चेतसाम् ॥

अत्र विभावादीनां लक्षणं भेदादिकञ्च पूर्वमेव काव्यप्रकाशमतप्रतिपादनक्रमे प्रदत्तम् । अतोऽत्र पुनरावृत्तेरावश्यकता नास्ति । किन्तु कविराजेन व्यक्तः इत्यस्य व्याख्याने कथितं यथा दुग्धमेव दधिरूपेण परिणमते तथैव विभावादिना संयुक्तोऽभिव्यक्तो रसः । न तु यथा पूर्वं स्थितो घटः दीपेन दृश्यते तथा पूर्वसिद्धः रसः व्यक्तीभवति । एतदेव प्रतिपादितं ध्वन्यालोकटीकाकारेणाभिनवगुप्तेन यत् रसाः प्रतीयन्ते इति वाक्यं यथा ओदनं पचति इतिवत् व्यवहियते जनैः । यतो हि पाकानन्तरमेव ओदनं भवति । ततः पूर्वं तु तण्डुलमेव तिष्ठति । किन्तु व्यवहारे जनाः कथयन्ति यत् ओदनं पचति । तथैव प्रतीयमानात् पूर्वं रसः सत्ता नैवास्ति, किन्तु जनाः व्यवहरन्ति रसाः प्रतीयन्ते इति ।

अत्र विश्वनाथो रसस्वरूपं ब्रूते । यथा:

सत्त्वोद्रेकादखण्डः स्वप्रकाशान्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारः प्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।

स्वाकारवदभिनत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥

अस्याः कारिकायाः व्याख्यानमप्यत्यन्तसुस्पष्टतया स्वयमेव प्रतिपादितवान् । सत्त्वगुणस्य-विश्लेषणे ब्रवीति यत्—

रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ।

अर्थात् मनः चित्तं यदा रजोगुणेन तमोगुणेन च सम्पर्कशून्यं भवति तदैव सत्त्वगुणः समुद्भूवति । एतस्यैव सत्त्वगुणस्याविर्भावेन सर्वथा स्वप्रकाशमयः (चिदावरणभङ्गात्) आनन्दस्वरूपः ब्रह्मास्वादानन्दवत् रसोद्रेकः जायते । तदा विश्वस्य सकलवेद्य पदार्थः तिरोहितो भवति । कस्यापि सांसारिकवेद्यपदार्थस्य ज्ञानशून्यता जायते । तदा अखण्डः एकमेव ब्रह्म ज्ञानमिव रसः आस्वाद्यते । अत्र चमत्कारः चित्तविस्ताररूपः विस्मयापरपर्यायः । यथोक्तं धर्मदत्तेन रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

स च चमत्कारमयो रसः कैश्चित् प्राक्तनपुण्यशालिभिरेवानुभूयते । यथा योगिनः ब्रह्मानुभवन्ति । स रसः आस्वादानतिरिक्त एव । तथा च रसः स्वाद्यते इति कर्मकर्तरि प्रयोगः काल्पनिकभेदं प्रकल्प्य । इत्थं च रस्यमानतामात्रसारत्वात्प्रकाशशरीरादनन्य एव रसः ।

अत्र शङ्कते यद्रसस्याज्ञेयत्वे सति ज्ञानविशेषव्यञ्जनाभिः को भेदः ? तत्र समाधत्ते विलक्षण एवायं कृतिज्ञापिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चिद् व्यापारः । अत एव रसनआस्वादनचमत्करणप्रभृतयः विलक्षणाः एव व्यवहाराः । ये च नैयायिकादयः अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्तं शब्दशक्तिं न मन्यन्ते तेषां कृते रसः व्यङ्ग्यः इति कथ्यते । तात्पर्यमिदं यत् अभिधादिवृत्तिभ्यो रसोद्बोधासम्भवे काऽप्यतिरिक्तशक्तिः स्वीक्रियते सा च व्यञ्जनायाः स्वरूपरूपेति ।

सर्वेषां रसानामानन्दस्वरूपतया करुणादावपि रसे यच्चरमानन्दो जायते तत्र सहृदयहृदयानामनुभव एव प्रमाणम् । यथा रतिकाले दन्तनखक्षतादिकमालिङ्गनचुम्बनादिकं च सुखकारकमेव तथैव करुणरसे यत् परं सुखं तत्रानुभव एव कारणम् ।

रससिद्धान्तप्रकरणे भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुभट्टनायकमहिमभट्टादीनां मतेषु काचिन्मन्यता प्रदर्शिता काव्यप्रकाशविवरणप्रसङ्गेऽतोऽत्र न तेषां पुनरावृत्तिः क्रियते । अन्ते च अभिनवगुप्तपादानां रसाभिव्यक्तिमतमेव सर्वथा सर्वमान्यं जातं, जायते चाधुना ।

सारांशतः साहित्यदर्पणकारः वाक्यं रसात्मकं काव्यम् इति काव्यलक्षणं (दृश्यश्रव्याकाव्योभयात्मकं) कृतवान् । सोऽयं रसो नाभिधेयः । शृङ्गारादिस्व शब्देनोच्यमानः रसः दोषाय एव । नापि लक्षणया लक्षणीयः, न चापि तात्पर्याख्यया वृत्त्या विनिवेदनीयः । काव्यालङ्कारशास्त्रप्राणभूतया व्यञ्जनावृत्त्या प्रकाशितो भवति । इयं व्यञ्जनैव रसाङ्गभूतो व्यापारः । एतद्विशिष्टः शब्दः काव्यम् । अन्ये च लक्षणादयः पूर्वमेवोक्ताः । इत्थं हि साहित्यदर्पणकारविश्वनाथकविराजः रस एव काव्यास्यात्मेति स्पष्टं प्रतिपादितवान् ।

अथ रसगङ्गाधरमतं संक्षेपेण प्रतिपाद्यते

सप्तदश (१७) शताब्द्याः मध्यभागे स्थितः पण्डितराजो जगन्नाथः साहित्यशास्त्रस्यान्तिमो मूर्धन्यमानो मनीषी काव्यसंसारे राजते ।

अपारे खलु संसारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं थैव परिवर्तते ॥

इमामुक्तिं चरितार्थां कुर्वन् जगन्नाथः रस गङ्गाधरसदृशं साहित्यशास्त्रं चूडान्तग्रन्थनिर्माणारम्भे ब्रूते ।

रसगङ्गाधरनाम्नीं करोति कुतुकेन काव्यमीमांसाम् तथा—

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं

करोमि नहि चात्र परस्य किञ्चित् ।

कस्तूरिकाजननशक्ति भृता मृगेण

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥

उपर्युक्तोदाहरणद्वयेनैव पण्डितराजस्य भावनां निर्माणशैलीं च कोऽप्यधिगन्तुं शक्नुयात् । अयं हि रसगङ्गाधरसदृशगहनतमालङ्कारशास्त्रग्रन्थं कौतुकेन लीलयाक्रीडारूपेण कुरुते । तथा च भारतीयकाव्याकाशे एक एवायं पण्डितराजः यः स्वकृतशास्त्रीयलक्षणं निजनिर्मितोदाहरणेनैव संयोज्य संङ्घटयति ।

नात्र विस्तारतामपेक्षतेममेयं रचना यतो हि रस सिद्धान्तसिद्धावेव सीमिता । केवलमित्येव व्याथापूर्णहृदयेन कथनं यत् सप्तदश (१७) शताब्दीं पश्चात् नैकोऽपि काव्यसाहित्यशास्त्रीयग्रन्थः केनापि विदुषा व्यरचि ।

तदनन्तरं विविधभारतीयवाङ्मयेषु रसस्वरूपविचारविमर्शात्मकाः विस्तृताः ग्रन्थाः निर्मिताः शतशः चिन्तकैर्मनीषिभिः । तेषु केषाञ्चन चर्चाऽग्रे करिष्यते मया ।

जगन्नाथेन रमणीयार्थं प्रतिपादकः शब्दः काव्यम् इति काव्यलक्षणं विदधता जगन्नाथेन व्याकरणशास्त्रीयशब्दब्रह्मात्मकसृष्टिवत् साहित्यशास्त्रेऽपि

चमत्कारजनकः कश्चिदलौकिकरमणीयार्थप्रतिपादकः शब्द एव काव्यमयीं सृष्टिं समवतारयति इति सूचितम् ।

पण्डितराजमतेन रसानुभूतौ जायमानानन्दः अन्यानन्दविलक्षणः । यथा-
रसगङ्गाधरे समवतारयति आनन्दोऽह्यं न लौकिकसुखान्तरसाधारणः,
अनन्तःकरणवृत्तिरूपत्वात् ।

अत्र वेदान्तमतानुसारमन्तःकरणधर्माणां साक्षि भास्यत्वाभ्युपगतेः । जग-
न्नाथस्तु विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्य-
त्वमविरुद्धम् इति प्रोक्तवान् रसगङ्गाधरे-पण्डितराजस्तु अभिनव गुप्तस्य
चिद्विशिष्टो रत्यादिः रसः इति न मन्यते । अपि तु रत्याद्य वच्छिन्ना भग्नावरणा
चिदेव रसः इति कथयति । भवतु नाम उभयोर्विचारवैमत्यम् । अनेन तु रसो वै सः
इति श्रुतिवाक्यस्वासरस्येन रत्याद्युपहृतां भग्नावरणां चितमेव रसं स्वीकरोति ।
एतन्मते चितः विशेष्यत्वं रत्यादीनाञ्च विशेषणत्वं विद्यते । सारांशतः भग्नावरणा
चिदेव रसः इति पण्डितराजः । तथा सामाजिकनिष्ठ तादृशः रत्यादिः रसः इति
मम्मटः ।

पण्डितराजस्तु कालिदासीयकुमारसम्भवस्य

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

इति पद्ये व्रीडायाः व्यभिचारिभावोः संलक्ष्य क्रम व्यङ्ग्यत्वमुक्तवान् ।

अत्र विभावानुभावज्ञानविलम्बे प्रसङ्गविज्ञानस्याभावः व्रीडारूपभावस्य
संलक्ष्यक्रमत्वम् । रसाद्यर्थस्तु ध्वनिरेव न वाच्यः । फलतः सर्वत्रासंलक्ष्यक्रमस्य
विषयो न जायते इत्यभिनवगुप्तमतम् ।

काव्यप्रकाशकारेण रसस्य संलक्ष्यक्रमत्वं नैव स्वीकृतं खण्डितं च । विश्व-
नाथस्तु रसस्य वेद्यान्तरस्पर्शशून्यता तदैव भवितुमर्हति यदा विभावादिप्रतीतौ
रसप्रतीतौ च सूक्ष्मतमकालस्यालक्ष्यत्वं जायते । अत्रानेकमतमतान्तरं दृश्यते । न
तत्र गमनं ममाभीष्टम् ।

तत्तु इह पद्मपत्रगणनमधोमुखत्वं च कुमारीणामन्यकारणेनापि सम्भवम् । अत्र पार्वत्याः स्वकीयतपसः स्मरणेन, तपः फलप्राप्तिसम्भावनाया च नीलकमलपत्र गणनं ध्वनयति संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यम् इति आनन्दवर्धनाचार्यस्यैव मतं मेरोचते । इत्थं हि पण्डितराजस्य रसाभिव्यक्तिक्रमः क्वचिदिभन्न इव प्रतिभाति इति स्पष्टम् । किन्तु रसस्य ब्रह्मानन्दसमतायां न कोऽपि विचारभेदः स हि “रसौ वै सः” इति बृहदारण्यकोपनिषद् वाक्यवत् रसं ब्रह्मरूपेणैवानुभवति ।

अथ व्यक्तिविवेककारमतेन रसप्रतीतिः

कस्यापि प्राचीनकवेः शास्त्रकारस्य निश्चितसमयनिर्धारणं परम्परातोऽत्यधिकं कठिनम् । यतो हि ते स्वप्रचारप्रसाररहितः निजनिर्मितिं विदधति । एतत् क्रमे एव महीयान् विद्वान् महिमभट्टः । अयं हि न्यायशास्त्रस्य मूर्धन्यो विद्वान् । अस्य प्रसिद्धो ग्रन्थः व्यक्तिविवेकः यत्रायं रसम् अनुमानेन साधयति । ममात्र केवलं तस्य महिमशालिनो महिमभट्टस्य रस सम्बन्धिनी सरणिरेवाभिमता । अन्तः साक्ष्यबाह्यसाक्ष्याधारे महता श्रमेण विद्वदिभिः महिमभट्टस्य स्थितिः (समय) ईस-वीयवर्षस्य ९०० तः ११०० ई० मध्येऽन्तिमरूपेण स्वीक्रियते । नात्र ममाधिकं किमपि कथनम् ।

महिमभट्टः अग्निपुराणस्य कथनानुसारं वाण्याः चातुर्येणादिकाव्यजीवनं रस एव वक्ति ।

अत एवात्र जीवने आनन्दस्य स्थानं सर्वतोभावेन मुख्यं वर्तते । तस्यानन्द-स्यानुभूतेरेकमात्रं साधनं रसोपलब्धिरेव उपनिषदनुसारेण आनन्दरसयोः सम्बन्धो विशुद्धातयाध्यात्मिकः यथा— तैत्तिरीयोपनिषदि कथितमस्ति आनन्दो ब्रह्मेति व्याजानात् आनन्दाद्धि खलु इमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिविशान्ति (तै० उ० भृगु षष्ठपाठ) रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति (तै० उ० ब्रह्मानन्दवल्ली-सप्तमोऽनुवाकः) नहि रसादृते काश्चिदर्थः प्रतीयते (नाट्य शास्त्रम् ६ अध्यायः)

उपर्युक्तोपनिषत्प्रमाणैः शास्त्रप्रमाणैश्च विषयानन्दकाव्यानन्दब्रह्मानन्देषु परस्परं स्वरूपतो न कश्चिद्भेदः, अपि तु आनन्दानुभूतौ मात्रया यत्र तत्राल्पीयान् भेदो जायते । काव्ये रसस्य स्थानं लोकाध्यात्मभ्यां किमपि विलक्षणम् । काव्यस्य प्रयोजनं भवतु किमपि किन्तु काव्यस्यासाधारणं तत्त्वं रस एवेति नात्र कश्चित् विसम्बादः । यथा— काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विभक्तिः (ध्वनि विवेकः) । नाट्यशास्त्रविधानमिदं यत्काव्यं रसाप्लावितं स्यात् यथा मधुमासे पुष्पै-
रवकीर्णोद्धानभूमिः । यथा— पुष्पाकीर्णाः कर्तव्याः काव्येषु हि रसा बुधैः

(नाट्यशास्त्रम् ६/२०)

भारतीयवाङ्मयेषु कस्यापि पौरस्त्य-विषयज्ञानार्थं वेदाः एवोपस्थाप्यन्ते । तदनुसारं तैत्तरीयसंहितानुसारं बृहदारण्यकोपकोनिषदनुसारं रसौ वै सः- रसं ह्ये-
वायं लब्ध्वा आनन्दी भवति इत्यादिप्रमाणैः रसस्य मुख्यत्वमस्त्येव । तत्र उपनि-
षत्प्रतिपाद्यरसेन सममेव काव्य रस प्रयोजनम् । किन्तु यत्रोपनिषत्प्रतिपादितो रसः
ब्रह्मानन्दस्यैव वाचकः तत्रैव काव्ये निरतिशयसुखास्वादरूपः विगलित वेद्यान्तरान-
न्दोद्बोधकः रसः एतावानेव भेदः । यथा- रसगङ्गाधरेः ननु लोकोत्तरत्वं यथा कथञ्चि-
दुक्तभेदः, आत्यन्तिकं चेद् ब्रह्मानन्द एव ।

दशमशताब्द्यां आचार्यराजशेखरः कथयति यत् रसाधिकरणप्रकरणे नन्दि-
केश्वरः प्रथमः आचार्यः । परन्तु अद्यावधि नन्दिकेश्वरकृतस्य कस्यापि ग्रन्थस्योप-
लब्धिर्न जाता । किन्तु रससिद्धान्तप्रकरणे यत्र तत्र तेषां नाम समागतमस्ति भवतु
नाम नन्दिकेश्वरः प्रथमः आचार्यः । किन्तु अभिनवगुप्तेन श्रीमत्सिद्धान्तशास्त्र
नामकग्रन्थादेकः श्लोकः समुद्धतः येन ज्ञायतेयत् अष्टौ रसाः महादेवस्य शिवस्या-
ष्टरूपवदेव शृङ्गारादयोऽष्टौ रसाः । गंभीरतनेऽस्मिन् प्रकरणे—

अष्टानामपि देवानां शृङ्गारादीन् प्रदर्शयेत् ।

मध्ये च देवदेवस्य शान्तं रूपं प्रकल्पयेत् ॥

(अभिनवभारती) सहैव नाट्यशास्त्रे भरतेन शान्तरसस्य महत्ता प्रतिपा-
दिता । यथा—

बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियसंशोधाध्यात्मसंस्थितोपेतः ।

सर्वप्राणिसुखहितः शान्तरसोनाम विज्ञेयः ॥

(नाट्य शास्त्रम्-६ अध्याय)

एतत् क्रमे महिमभट्टः रसविवेचनं कुरुते । श्रीशङ्कुकानन्तरं महिमभट्टः रसस्यानुमेयतां प्रतिपादितवान् । तस्यानुमानस्य सत्तास्थापनं नैव सामान्यं यतो हि महिमभट्टकाले ध्वनिसम्प्रदायवादः तथा व्याप्त आसीत् यस्योत्पादनमतीव कठिनम् ।

व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टः ध्वनिमनुमानेऽन्तर्भूतं स्वीकृतवान् । तन्मते व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्मध्ये साध्यसाधनभाव एव कार्यं कुरुते । एतन्मते विभावादिरत्यादिस्थायिभावयोर्मध्ये गम्यगमकभाव एव सम्बन्धः । तत्र गम्यो रत्यादिरेव रसरूपे प्रतीते सति सहृदयहृदये चमत्कारं जनयति ।

महिमभट्टेन रसानुभूतौ सत्यासत्ययोर्विवेचनं न कृतम् । तद्धि क्रियमाणं प्रमाणान्तरपरीक्षोपहासाय एव स्यात् । सारांशतः इदमेव मतं रसानुमानवादिनः महिमभट्टस्य । अत्र सूक्ष्मतया विचार्यते । पक्षसत्त्वसपक्षतत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशेषादनुमितिरनुमानम् । तत्रादृष्टवहेः पर्वतरूपे पक्षे धूमरूपहेतुना वहे रनुमानं भवति पर्वतो वह्निमान् धूमात् विपक्षः अयोगोलकादिः एवं हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः, परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः, अनुमितिकरणमनुमानम् इति क्रमे यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र व्याप्तिः तद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं-यत्र पक्षेऽनुमितिर्भवति तत्र अनुमेयस्य सत्ता । तस्याः सद्भेदतुतः ज्ञानं जायते । अत्र पर्वतात् धूमः उत्थितः अत एव पर्वतरूपपक्षे वह्निसत्तानुमीयते । यतो हि वह्नि सत्त्वे एव धूमसत्त्वम् । अतः धूमदर्शनेन पर्वते वह्नेरनुमानं जायते । तत्रत्यायो गोलके प्रत्यक्षमेवाग्निर्दृश्यते न तत्रानुमानस्य स्थानम् । संक्षिप्ततयेदमेवानुमानस्वरूपम् ।

रसस्तु न कदाप्यनुमेयः यतो हि रसः न परोक्षः । यदा रसस्यानुभूतिर्जायते तदा स सहृदय हृदये प्रत्यक्ष एव तादात्म्यरूपतां भजते । यदा विभावादिसंवलितरत्यादेः स्थितिर्नास्ति तदा रसस्यानुमेयतायाः प्रश्न एव नोपतिष्ठातति । विस्तृत

विश्लेषणैः पूर्वमेव प्रतिपादितं यत् रसः ब्रह्मास्वादसमः, वेद्यपदार्थान्यान् सर्वथा तिरोभावयन् अलौकिकचमत्कारमयः आत्मना तादात्म्यतां गत एव भवति ।

अत एवानुमानस्यात्र स्थितिरेव नास्ति । इदं तु तथ्यम् । वाक् चातुर्येण बुद्धिवैशद्यार्थं न्यायशास्त्राध्ययनं सर्वथा व्यावहारिकम् । किन्तु निरर्थकवाग्जालं विस्तारयन् तथ्यविमुखो न्यायः नैव तत्त्वज्ञानात्मकः । यतो हि ईश्वरसत्तायां तर्कः, शब्दब्रह्मण एवायं सृष्टिप्रपञ्चः अत्र तर्कः, कर्मकाण्डप्रक्रियायां तर्कः, वेदवाक्यप्रामाण्ये तर्कः ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म इति भगवद्गीतावाक्ये तर्कः एतेषां तर्कवितर्ककुतर्काणां मध्ये पतितं तथ्यं सनातनसत्यं पिहितं जायते । अत एव व्यक्तिविवेकस्य विवरणं तु वस्तुतो वाग्जालं विस्तारयति नात्र सन्देहः । किन्तु न तेन शाश्वतस्य चिदानन्दस्वरूपरसस्य स्थितौ किमपि परिवर्तनं जायते इति मे मतम् ।

रसाभिव्यक्तिवादे करुणरसः

एको रसः करुण एव . . . . . एकमनुशीलनम्

संस्कृतकाव्यजगतो विभूतिर्भवभूतिः स्वकीये प्रसिद्धे उत्तररामचरित नामनाटके समुद्घोषितवान् यत् एको रसः करुण एव निमित्तभेदादन्यः पृथक् पृथग्विवाश्रयते विवर्तान् . . . । रससिद्धान्तप्रतिपादकेषु विविधेषु मूर्धन्यग्रन्थेषु नायं सिद्धान्तः प्रदर्शितः । रसाभिव्यक्तिरसानुभूतिसाधारणीकरणादिसमीक्षायां सर्वथा नवीनेयमुद्घोषणा रससिद्धान्तवादिनामग्रे । अत्र विचार्यते यत् भवभूतिसदृशो मर्मज्ञो मनीषी न केवलमर्थवादमनुसृत्यैव किमपि प्रतिपादयितुं शक्नोति तत्त्वान्वेषणं विनेत्यपि निश्चप्रचम् । अतस्तत्रावश्यं रससिद्धान्तवादिभिः रससमीक्षकैश्च गम्भीररूपेणचिन्तनीयोऽयं विषयः ।

समीक्षाक्रमे सर्वप्रथमं

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथाचादिकवेः पुरा ।

क्रौंचद्वन्द्व वियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥

ध्वन्यालोककारस्येयं कारिका समक्षमायाति । करुणरसस्य स्थायिभावेन शोकेनैवोद्भूतः श्लोकः सर्वप्रथमं पद्यरूपेण मा निषाद प्रतिष्ठां त्व मित्यादिरूपेण परिणतः । न केवलं ध्वन्यालोककारेणापितु महाकविकालिदासादयोऽपि वेदोत्तरं सर्वप्रथमं बाल्मीकिरामायण निर्माणे महर्षिणा प्रोक्तमुक्तश्लोकमेवोत्समिति मन्यन्ते ।

रससिद्धान्तप्रतिपादके प्राचीनतमे महर्षि भरतप्रणीते नाट्यशास्त्रेऽति विस्तृतरूपेण साङ्गेषाङ्गरसवर्णनं दृश्यते । नाट्यशास्त्रस्य पर्यालोचनया स्पष्टं ज्ञायते यत् मूलरूपेण रसवादसिद्धान्तस्यास्तित्वं भरतात्पूर्वमेव चिरादासीत् । यथाऽभिनवभारत्यां रसार्णवमन्थने निमग्नाः प्रवीणाश्चाभिनवगुप्ताचार्याः प्रोक्तवन्तो ता एता ह्यार्या एक प्रघट्टकतया पूर्वाचार्यलक्षणत्वेन पठिताः मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं विनिवेशिताः । नाट्यशास्त्रस्य प्रथमाध्याये सप्तदशश्लोकेन प्रतीयते यदथर्ववेदादेव रसानां संग्रहो जातः यथा—

जग्राह पाठमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसनाथर्वणादपि ॥

अथर्ववेदान्तरं वात्स्यायनस्य कामसूत्रं रसनिर्वचनीयप्रकरणे प्रमुखतामापद्यते । परिणामतो रससिद्धान्तपरम्परायां शृङ्गाररसस्य प्राधान्यं प्रायः सर्वत्र प्रतिपादितं वर्तते । नात्र किञ्चिद्वैमत्यं सम्भोगविप्रलम्भोभयोरनुस्यूतः शृङ्गाररसः यत्र तत्र विस्तृतरूपेण व्याप्तो वर्तते । किन्तु तत्र तत्र भवतो भवभूतेरुक्तिरपि समूला सरहस्या च वर्तते नात्र कश्चन सन्देहः ।

वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे स्वयं महर्षिणा प्रोक्तं—

पादबद्धोऽक्षरसमस्तन्त्री लयसमन्वितः ।

शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतुनान्यथा ॥

समाक्षरैश्चतुर्भिश्च पादैर्गीतो महर्षिणा ।

सोऽनुव्याहरणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥

रघुवंशे कालिदासेन प्रोक्तं-श्लोकत्वमापद्यत तस्य शोकः ।

उक्तोद्धरणेन करुणरसस्थायिभावेन शोकेन समुद्भूतः श्लोक एव काव्यात्मकं पदं यस्य विस्तारमेव रामायणमिति मन्यन्ते रसज्ञाः ।

अत्र विचार्यते सूक्ष्मदृष्ट्या यत् भवभूतेरुक्तौ किं रहस्यम् ?

१. सर्वप्रथमं काव्यनिर्माणे करुणरसाभिव्यक्तिर्जाता । स एव रसः आद्यो रसः, तदङ्गत्वेनैवान्ये रसाः दृश्यन्ते व्यवहियन्ते च, तत्र शृङ्गारेऽपि करुण एव कथं कारणमित्यनुशीलनम् ।

कारुण्यं करुणा घृणा कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशः

इत्यमरकोषरीत्या करुणशब्दस्येमे पर्यायाः शब्दाः । तत्र सम्भोगविप्रलम्भो-भयभेदात्मके शृङ्गारे विप्रलम्भ एव संभोगशृङ्गारस्योत्कर्षाधायकः । विप्रलम्भे च वियोगजनितं कारुण्यमेव तिष्ठति इति पूर्वोक्तदृष्टान्तेन सिद्धम् । तत्रभावे—

संगम-विरहविकल्पे वरमिहविरहो न संगमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथैका विरहे तु तन्मयं जगत् इति प्रसिद्धम् ।

परिणामतः शृङ्गाररसः करुणमूलक एवेति निश्चितम् । यद्यपि शृङ्गारस्य स्थायिभावो रतिर्वर्तते किन्तूपर्युक्तसूक्ष्मविवेचनेन तत्र तत्त्वतः करुण एव ।

२. हास्यरसस्थायिभावो हासो वर्तते । हासश्च तदैव जायते यदा किमप्य-द्भुतं पश्यति, दर्शयति, शृणोति, श्रावयति, अनुभवति, अनुभावयति वा । तत्राद्भुते विषये कस्मिन्नपि वस्तुनि च हृद्गतो यश्चानुक्रोशः तदैव हास्यरूपेण परिणमति । हसन्तो जनाः तद्गतविषयमनुभवन्तोऽट्टहासं मृदुहास्यं वा कुर्वन्ति । अतो हास्योऽपि करुणमूलक एव ।

३. रौद्ररसरूपस्थायिभावः, क्रोधः । क्रोधः कदा जायते इति गम्भीरदृष्ट्या चिन्तनीयम् । स्वाभिभावितं स्वाधीनस्थं वा जनं प्रति कश्चित् तदैव क्रुध्यति यदाऽसौऽभिभावितोऽधीनस्थो वाऽनुकूलं कार्यं न विदधाति । तदनुकूलकार्यं प्रति योऽनुरागः या चात्मीयता तदेव कारुण्यं तन्मूलकमेव क्रोधः ।

४. वीररसस्य स्थायिभावः उत्साहः । कस्मिन्नपि कार्ये तदैवोत्साहो जायते यत्र स्वत्वं स्वानुरागिता चायाति । समागते चोत्साहे वीरभावत्वमाप्नोति जनः । फलतो वीरभावेन तत्कार्यमेव कोऽपि सम्पादयति । सम्पादने समुत्सुको जायते यदा तत्कार्यविषये तस्यानुरागः कारुण्यं वा वर्तते ।

एतेन सूक्ष्मेण समीक्षणेन वीरोऽपि करुणमूलक एवेत्यनुभूयते ।

५. भयानकरसस्य भयं स्थायिभावः । तच्च भयं कस्मादपि तदा जायते तत्र यदर्थं जायते तस्मिन् तस्य स्वत्वमूलकं कारुण्यं निश्चितरूपेण वरीवर्ति । यदि कस्यचित् प्राणेषु करुणामोहस्वत्वं वा नास्ति तर्हि स न सिंहात् न व्याघ्रात् न सर्पात् नापि कस्मादपि बिभेति ।

यदि जीविकां प्रति न मोहः, न कारुण्यं तर्हि नाधिकारिजनात् भयं विद्यते । फलतो भयस्य मूले करुण एव ।

६. बीभत्सरसस्य स्थायिभावो जुगुप्सा । घृणा तदैव जायते यदा स्वानभिमतं वस्तु पश्यति, शृणोति, अनुभवति । तत्राभिमतविषयेऽनुरागः कारुण्यमात्मीय-तैवानभिमतवस्तुविषये जुगुप्सा एव मूलस्रोतः । परिणामतो बीभत्सोऽपि करुणमूलक एव ।

७. अद्भुतरसस्य विस्मयः स्थायिभावः । कस्मिन्नपि विषये तदैव विस्मयो जायते यदा तत्र तादात्म्यं तदद्भुतमेव दृष्ट्वा कोऽपि विस्मयते हर्षमनुभवति । यत्राद्भुतेनानुरागो न तत्र विस्मयः । फलतोऽद्भुतोऽपि करुणमूलक एव ।

८. शान्तरसस्य स्थायिभावो निर्वेदः यदा विषयादिकं प्रति विरागो जायते, आत्मानं प्रत्यनुरागो जायते तदैव शान्तरसस्याविर्भावः । तत्रानुरागः कारुण्यमेव कारणम् । फलतः शान्तेर्मूलभूतः करुण एव । एतस्य विस्तृतं विवेचनमग्रे करिष्यते ।

९. वत्सलरसोऽपि केषाञ्चिन्मते वर्तते । वात्सल्य-भाव एव तत्र कारणम् । वात्सल्यं तु सर्वथा सर्वदा कारुण्यमूलकमेव । तत्र ममत्वं हृदयत्वं-स्वतां तादात्म्यं च यत्तदेव तत्र मूलम् । एवं च वत्सलोऽपि करुणमूलक एव ।

१०. षोडश (१६) शताब्द्यां महान्तः सन्तः श्रीरूपगोस्वामिमहाभागाः स्वकीये विश्वविश्रुते मार्मिकग्रन्थे—उज्ज्वलनीलमणि भक्तिरसामृतसिन्धौ च भक्तिमेव रसराजत्वेन स्वीकृतवन्तः । तेषां व्याख्याकाराः श्रीजीवगोस्वामिप्रभृतयोऽपि तथैव प्रतिपाद्य तत्र समुपलब्धान् वर्णितांश्च रसान् भक्तिरसस्यैवाङ्गत्वेन व्याख्यातवन्तः ।

षोडशशताब्द्यां कविकर्णपूरोऽपि अलङ्कारकौस्तुभे भक्तिरसकल्पनामेव प्राधान्येन प्रतिपादितवान् । स च भक्तिरसः रतिमूलस्वभाव एव । रतिरेव तस्य स्थायिभावः । रतावनुरागे च कारुण्यमेव कारणम् ।

कारुण्यं विनाऽनुरागस्योत्पत्तिरेव नास्ति । फलतोऽनुरागस्वरूपा रतिः स्थायीभावेन सञ्जाता, भक्तिस्तु सर्वथा करुणमूलिका एव ।

अत एव भक्तेश्चरमसीमायां सञ्प्राप्ताः भक्ताः हसन्ति, नृत्यन्ति, रुदन्ति, अश्रुधारां प्रवाहयन्ति चेति विविधरूपेणेश्वरेण सह तादात्म्यं स्थापयन्ति ।

भक्तिरसाङ्गित्ववादे पुनश्च वैष्णवसम्प्रदायस्य महाराससन्दर्भसम्भोगविप्रलम्भोभयविधशृङ्गारस्य महती प्राधानता सञ्जाता । सूक्ष्म-दृष्ट्या सर्वत्र तत्र करुण एवादृश्यरूपेण परमाणुवत् स्थितः ।

ज्ञायते यत् करुण एव चरमोरसस्तथा ये चान्यभावाः रसादयस्ते करुणस्यैवाभिव्यक्तयः, प्रीतिविस्मयवात्सल्यक्रोधोत्साहघृणाभयादयः करुणबोधस्यैव परिणतावुद्दीपकाः सन्ति ।

भरतनाट्यशास्त्रेऽन्यत्र च प्रतिपादितं यत् रसो वै सः रसं लब्ध्वा चानन्दी भवति तथा आनन्दात् हि इमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दमनुसंविशन्ति इत्यादितैत्तिरीयोपनिषदः प्रमाणैरानन्दमयं ब्रह्म । रसस्यानन्दमयत्वे ब्रह्मत्वम् ।

एतस्मिन्नाधारे एव कथितं यत्—

स्वं स्वं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते ।

पुनर्निमित्तापाये च शान्त एवोपलीयते ॥

सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वेषां हृदये स्थितम् ।

निष्फलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निरामयम्-इत्यादयः ॥

एभिः प्रमाणैः शान्तरसमङ्गित्वेन स्वीकृत्यान्यरसानङ्गित्वेन बहुभिराचार्यैः सिद्धान्तितम् । तेषां मतेन तत्त्वज्ञानोत्थनिर्वेदप्रधानः शान्तरस एव सुखमयः । शान्ताकारं भुजगशयनं शान्तं शाश्वतमप्रमेयमित्यादि स्तुतावपि भगवतः शान्तरूपस्यैव वर्णनं दृश्यते । भवभूतिसिद्धान्ते निर्वेदस्थायिभावमूलकः शान्तरसोऽपि पूर्वोक्तप्रतिपादितदिशा करुणमूलक एव, करुण एव तस्योत्सः । यद्यपि महति विस्तृते रसाभिव्यक्त्यनुभूतिसाधारणीकरणादिसिद्धान्तेऽतिसंक्षिप्तवदेकविवरणमपर्याप्तमिति स्पष्टं किन्तु सहृदयहृदयानुभूत्यात्मके रसे पाणिनिसूत्रवत् न किमपि लक्षणं, न वा काऽपि लक्ष्मणरेखैव निर्देशिका ।

फलतः रसाभिव्यक्तिवादसिद्धान्ते एको रसः करुण एवेति मतं सहृदयहृदयानुभवमात्र गोचरमिति ।

एको रसः करुण एवेति सन्दर्भे

कुन्दमालानाटके करुणरसः

१. सप्तमशताब्दीतो दशमशताब्दी मध्ये महाकविदिङ्नागाचार्यविरचितं कुन्दमालानाटकं काव्यशास्त्राकाशे देदीप्यमाननक्षत्रमिव विभातीति समुपलब्ध सामग्रीसाहाय्येन समीक्षितम् । समस्तनाट्यलक्षणोपेतमिदं षट्स्वङ्केषु पूर्णं करुणरसप्रधानं रामचरितवर्णने प्रायो द्वितीयं नाटकम् । प्रथमं तु महाकवि भवभूतिविरचितमुत्तररामचरितं नाटकं चिरात्सार्वजनीनमिति विश्वविश्रुतं जानन्त्येव रसशास्त्रमर्मज्ञाः । तत्रैव निगदितं विद्वद्भिभूतिना भवभूतिना एको रसः करुण एवेति । नाद्याधिकं किञ्चिद्विवेचनीयं यतो हि मम विवेच्यो विषयः कुन्दमालान्तर्गतः करुणरसपरिपाकः । (एको रसः करुण एवेत्येतस्मिन् विषये विस्तृतः समीक्षात्मको मौलिको निबन्धोऽस्मिन्नेव पुस्तके प्राथम्येन विराजते)

संक्षिप्तरूपेण प्रथमं निम्नाङ्किताः केचिद्विन्दवो ज्ञातव्यास्तदनन्तरमेव एतन्नाटकान्तर्गतकरुणरसपरिपाको द्रष्टव्यः ।

१. कुन्दमालानाटकस्य रचयिता दिङ्नागस्तु मेघदूते समागतदिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपानित्यत्र सङ्केतितात् महाकविकालिदास समकालीनबौद्धदिङ्नागाचार्यात् सर्वथा भिन्नः । अयं तु सरसतमः काव्यरचनाधुरीणो नाट्यशास्त्रमर्मज्ञः कविः । अनेनापि पूर्ववर्तिकविमनीषिपरम्पराक्रमे स्वकीयसमयादिको नोल्लिखितः । केवलमत्र समीक्षाशरणम् ।

२. कुन्दमालानाटकमिदं करुणरसप्रधानमभिनयादिसकलकलायुक्तमभिनवशैल्यामत्यन्तमनोहारि चमत्कारजनकं काव्यकलानैपुण्यपूर्णम् । अत्र लक्ष्मणस्योदात्तचरितं तु वस्तुतो दर्शनीयं पठनीयं च ।

३. कुन्दमाला नामकरणमपि नामकार्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशक—मिति नियमानुसारि कालिदासीयाभिज्ञानशाकुन्तलमिव ।

४. यद्यपि उत्तर रामचरितस्य कथोपकथनं चरित्रचित्रणं शक्तियुक्तं प्रभावोत्पादकमिति निश्चितं किन्तु कुन्दमालानाटकं कठोरदीर्घसमासरहितं कोमलकान्तपदावलीयुक्तं नाटकीयतायाः अनुकूलमित्यत्रापि नास्ति कश्चन सन्देहः ।

५. कुन्दमालानाटकेऽनेकाः महत्त्वपूर्णाः नूतनकल्पनाः नाटकीयदृष्ट्यात्यधिकसंवेदनशीलाः दृश्यन्ते । यास्वेका मायावती द्वारा सीतायै दिव्यमुत्तरीयपट्टवस्त्रप्रदानम् । अपरा च विदूषकमुखेन कुशलवयोः पित्रा सह सिंहासनोपवेशनम् ।

उपर्युक्तपरिप्रेक्ष्ये दर्शनीयं पठनीयं समीक्षणीयं चेदं सरसं नाटकम् ।

अत्रेदं विवेचनीयम्

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवे. पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लाकत्वमन्तः ॥

आनन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोके प्रतिपादितेयं घटना सिद्धान्ते सर्वमान्या । पन्थाश्चायं मूर्धन्यभूतः ।

आदिकवेर्वाल्मीकेरादिकाव्यं

मानिषादप्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्च मिथुनादेकमवधीः काममोहितमिति ॥

शाश्वतसत्यम्

३. इदमेव मूलतत्त्वम् एकोरसः करुण एवेत्यस्य । करुण रस एवाङ्गी तदङ्गभूता एवान्ये रसाः इति विवेचितं मया । अयमेव भवभूतेराशयः । एतन्मतावलम्बिना दिङ्नागेनापि करुणरसमेवाङ्गित्वेनासाद्य नाटकेऽस्मिन् महाराजस्य रामचन्द्रस्याज्ञया लक्ष्मणः सीतानिर्वासनार्थं वनं प्रतस्थे इत्यत एव कथा समारब्धा, यत्र करुणरसप्रवाहो दृश्यः ।

यथा—

लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरंस्थितेति ।

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ॥

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी सीतां ।

वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥

अत्यन्तविश्रान्तमनुष्यसञ्चारतया दुःखतरास्तटप्रदेशाः तस्मात्

वामेन नीवारलतां करेण जानुं-समालम्ब्य च दक्षिणेन ।

पदे पदे मे पदमादधाना शनैः शनैरेतुमुहूर्तमार्या ॥

एवं कथयता लक्ष्मणेन करुणरसप्रवाहे प्रावाहयितः पाठकः श्रोता च ।

४. तदनन्तरं लक्ष्मणः सीतां प्रति विज्ञापयति-आर्यपुत्र—इति आहः

(क) तुल्यानवेत्यनुगुणेति गुणोन्तेति दुःखे सुखे च सुचिरं सहवासिनीति ।

जानामि केवलमहं जनवादभीत्या सीते त्यजामि भवतीं तनुभावदोषात् ॥

इति विज्ञाप्य स्वयं लक्ष्मणोऽपि कथयति यत्—

(ख) ऋषीणां लोकपालानामार्यस्य मम चाग्रतः ।

अग्रौ शुद्धगता देवी किन्तु लोको निरङ्कुशः ॥

लक्ष्मणमुखेनैवं प्रतिपादयता दिङ्नागकविना सुस्पष्टरूपेणात्र सीतायाः समुदात्तचरित्रेण सह निरङ्कुशलोकापवादप्रसङ्गे प्रतिपादितं यच्च करुणपूर्णं वर्तते ।

(ग) पुनरपि लक्ष्मणो रामचन्द्रस्योक्तिं वक्ति यत्—त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे स्वप्नागता शयनमध्यसखी त्वमेवदारान्तराहरणनिःस्पृहमानसस्य यागे तव प्रतिकृतिर्ममधर्मपत्नी—पश्यन्तु विचारयन्तु च भावप्रवणाः कीदृशी भव्यभावना निहिता कीदृशश्चोदात्तचरितवांस्तत्रभवान् राघवः ।

(५) तदनन्तरं सीतातां प्रति सन्देशरूपेणमामुक्तिं श्रावं श्रावं भारतीय-भव्यभावनायाश्चरमोत्कर्षं पश्यामो वयम्—

“वत्सलक्ष्मण ! प्रणन्तव्या त्वया ममवचनात् राघवकुलराजधानी भगवती अयोध्या, सुश्रूषयितव्यः प्रतिमागतो महाराजः, साधयितव्या श्वश्रूणामाज्ञप्तिः समाश्वासितव्याः ममप्रियसख्यः प्रियंवदाः स्मर्तव्या सर्वकालं मन्दभागिनीयम् ॥

(६) किमितोऽप्यधिकं किमप्युदात्तचरित्रोत्कर्षत्वम् ?

ततः सीतां परित्यज्य प्रचलता लक्ष्मणेन युद्धदधोषितं तत्तु न केवलमस्य नाटकस्य प्राणभूतमंशजालं किन्तु करुणरसस्याजस्रं स्रोतः नाटकीयतायाश्चरमो-त्कृष्टत्वं लक्ष्मणस्य वीरपुरुषार्थत्वनिदर्शकञ्चेति विभायन्तु सुधियः ।

(अ) यथा—

एते रुदन्ति हरिणा हरितं विमुच्य
हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।
नृत्यं त्यजन्ति शिखिनोऽपि विलोक्य देवीं
तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः ॥

इत्युक्त्वा वदति—

पश्चिमोऽयं लक्ष्मणस्य प्रणामः तया चेदभवधार्यम्

(आ)

आर्यमित्रं बान्धवान् वा स्मरन्त्या
 शोकादात्मा मृत्यवे नोपनेयः ।
 इक्ष्वाकूणां सन्ततिर्गर्भसंस्था
 सेयं देव्या यत्नतो रक्षणीया ॥

(इ) पुनश्च—भो भो लोकपालाः शृण्वन्तु—

एषाबधूर्दशरथस्य महारथस्य
 रामाह्वयस्य गृहिणी मधुसूदनस्य ।
 निर्वासिता पतिगृहाद्विजनेवनेऽस्मिन्
 एकाकिनी वसत रक्षत रक्षतैनाम् ॥

(ई) भागीरथीं प्रति

जातश्रमां कमलगन्धकृताधिवासैः
 कालेत्वमप्यनुगृहाण तरङ्गवातैः ।
 देवी यदा च सवनाय विगाहते त्वां
 भागीरथि प्रशमय क्षणमम्बुवेगम् ॥

(उ) मुनीन् प्रति:

येकेचिदत्र मुनयो निवसन्त्यरण्ये
 विज्ञापयामि शिरसा प्रणिपत्य तेभ्यः ।
 स्त्रीत्युज्झितेत्यशरणेति कुलागतेति-
 देवी सदा भगवतीप्यनुकम्पनीया ॥

ईदृशी घटनारचनापटीयसी कृतिः कस्य चित्तं न द्रावयति ? ततो लक्ष्मण
 रेखा— वदुक्ति वैचित्र्येण लक्ष्मणः सीतासुरक्षासरणिं लक्षयति ।

(ऊ)

भो भो हिंसा भूमिरेषाभवद्भि-
 र्वर्ज्या देशो न प्रवेश्यः परेषाम् ।
 मृग्यो मृग्यो विप्रवासे सखीनां
 यूयं सख्यो मा क्षणं मुञ्चतैनाम् ॥

(ए) अथच—

सख्यो नद्यः स्वामिनो लोकपालाः
 मातर्गङ्गे भ्रातरः शैलराजाः ।
 भूयो भूयो याचते लक्ष्मणोऽयं
 यत्नात् रक्ष्या राजपुत्री गतोऽहम् ॥

एभिरुक्तिभिर्दूरदर्शीदिङ्नागः करुणरसधारां प्रवाहयन् प्रार्थनाव्याजेन पञ्चवटीवल्लक्ष्मणरेखां विधाय सीतायाः सुरक्षाविधानं विहितवान् । तदिदं वर्णनं रामचरितवर्णनात्मकसफलकाव्येषु सर्वथा चमत्कारजनकं भावपक्षकलापक्षोभयात्मकमभूतपूर्वं नात्र काचिद्विमतिः न च कश्चन सन्देहलवः ।

(७) ततो महर्षिः वाल्मीकिः श्रुतवान् यदेकाकिनी रुदती काचिद्गर्भवती नारी समागता गङ्गातटे तिष्ठति, तत् शीघ्रं तत्र गत्वा स्थितेरवलोकनं विधेयम् इति । महर्षिस्तत्रागतां दृष्ट्वा वदति यत्—

(८) धर्मेण जितसङ्ग्रामे रामे शासति मेदिनीं ।
 कथ्यतां कथ्यतां वत्से विपदेषा कुतस्तव ? ॥

इति कथयन् रामस्योज्ज्वलचरित्रं चिन्तितमादिकविनाऽनेन कविना च । ततःसीता वदति—तत एव पूर्णचन्द्रांशोऽशनिपातः—इति साश्चर्यं शृण्वन् क्षणं स्थित्वा बाल्मीकिरुवाच । योगचक्षुषाऽहमवलोकयामि—जनापवादभीरुणा रामेण केवलं परित्यक्ता न तु हृदयेन । निरपराधात्ममस्माभिरपरित्यज्यैव एहि आश्रमपदं गच्छावः ।

यतो हि—

सोऽहं चिरन्तनसखा जनकस्य राज्ञः
तातस्य ते दशरथस्य च बालमित्रम् ।
बालमीकिरस्मि विसृजान्य जनाभिशङ्कां
नान्यस्तवायमवले श्वसुरः पिता च ॥

(९) तथा च— इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां क्रियाः पुंसवनादयः
अस्माभिरेव पच्यन्ते मशुचोगर्भनात्मनः ॥

एवं प्रकारेण सीतापरित्यागप्रक्रिया वाल्मीकेराश्रमवासपद्धतिश्चास्मिन्
नाटके पूर्ववर्णितपथो नवीना सरणिः विशिष्टकरुणरसपरिपाकशैलीति काव्यमर्मज्ञाः
कोविदो विदन्ति विदन्तु च ।

(१०) नाटकस्य नामकरणमपि गर्भितार्थतात्पर्ययुक्तं यतश्च वाल्मीकेरा-
श्रमं निवसन्ती सीता भगवतीं भागीरथीं प्रार्थयति यत्र सकुशलं गर्भस्थितसन्तति-
प्रसवार्थं प्रतिदिनमेकां कुन्दपुष्पैर्विरचितां मालां भवत्यै समर्पयिष्यामि इति एवं
कुर्वन्ती सीता कुन्दं तु कथितं माध्वं सदा पुष्पं च तस्मिन् । कुन्दं शीतं मधुश्लेष्मं
शिरोरुग्विषपित्तहृत्— इति आयुर्वेदशास्त्रस्य मूर्धन्यग्रन्थस्य भावप्र-
काशनिघण्टुप्रतिपादितस्य श्रेष्ठस्य कुन्दपुष्पस्य मालां प्रतिदिनं भगवत्यै भागीरथ्यै
समर्पयिष्यामि । इदमेव कुन्दमालेति नामकरणस्य मूलम् ।

(११) अनन्तरं वाल्मीकेराश्रमे रामस्यागमनं सीतया सह साक्षात्कारादिकं
कुशलवयोः परिचयादिकं ताभ्यां सीतापरित्यागपर्यन्तमेव रामकथाश्रवणञ्च सर्वथा
निरवद्यं काव्यकलापरिपूर्णविभ्रमोत्पादकञ्च येषां समेषां वर्णनं संक्षिप्तेऽस्मिन्
निबन्धे कठिनम् ।

विषयश्चात्र कुन्दमाला नाटके करुणरस अतः एव संक्षिप्य समाप्तेः पूर्वं
किमपि निवेदनम् ।

(१२) अत्रेदमवधार्य यत् पञ्चदशशताब्द्यां रससिद्धान्तप्रतिपादकमूर्धन्यशा-
स्त्रात्मकग्रन्थेषु रसशास्त्रमर्मज्ञस्य भक्तशिरोमणेर्गोस्वामिनो रूपगोस्वामिनो
भक्तिरसामृतसिन्धुः उज्ज्वलनीलमणिश्चेति विशालग्रन्थद्वयं भक्तिरसमेवाङ्गि-

त्वेनान्यान् रसानङ्गत्वेन च महता विस्तृतरूपेणनिरूपयतिः । कठिनतमौ ग्रन्थाविमौ अस्मादृशभक्तिरहिताय दुरूहौ भारतीयवाङ्मयेषु विशाले संस्कृतवाङ्मये च शतशः उदाहरणप्रत्युदाहरणलक्षणशास्त्रपुराणादिप्रमाणैः पूर्ववर्तिरस-वादसिद्धान्तपद्धतिं पश्चात्कृत्यभक्तिमेव मुख्यरसत्वेन प्रतिपादितवन्तौ ।

(१३) अनयोरपि ग्रन्थयोःसमीक्षया दृश्यते यदलौकिकमहारसप्रसङ्गे भग-वतो व्रजविहारिणः श्रीकृष्णस्य वियोगे तादात्म्यतां गतासु गोपिकासु विप्रलम्भ-शृङ्गारे करुण रस एव तस्योत्सम् । यथा—उज्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्भभेद-प्रक-रणे—

(१४) विप्रलम्भं परंके चित् करुणामिमूचिरे तथा च हरेर्लीलाविशेषस्य प्रकटस्यानुरागत,वर्णिता विरहावस्था गोष्ठवामभ्रुवामसौ । अतिसंक्षिप्तेन प्रमाणेन सुस्पष्टमिदं यत् भवभूतेः एको रसः करुण एवेति सर्वथा महत्त्वपूर्णः पक्षः यश्च पक्षः भारतीयवाङ्मयानामादिकविवाल्मीकिमारभ्य दिङ्नागकविपर्यन्तं निरवच्छिन्नं करुणरसधारां प्रवाहयन् रससिद्धान्तसारशिरोमणिः उज्ज्वलनीलमणिर्विभाति सात-त्येन पूर्णचन्द्रवदद्यापि, प्रकाशयिष्यति च यावच्चन्द्रदिवाकरौ—इति ।

करुणरसप्रसङ्गे मधुराख्यो भक्तिरसः

साहित्यशास्त्रे रससिद्धान्तप्रतिपादकेषु मूर्धन्यग्रन्थेषु सर्वत्र नवरसानां मध्ये शृङ्गार एव रसरजत्वेन प्रतिपादितः । भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रादारभ्य पण्डितराजजग-न्नाथस्य रसगङ्गाधरपर्यन्तं प्रायोऽयमेव सिद्धान्तो दृश्यते । कुत्रापि भक्तिरसस्य पृथग्रूपेण चर्चा न समायाता ।

पञ्चदशस्त्रीस्ताब्दमध्ये वैष्णवधर्माचार्यश्रीमद्रूपगोस्वामिपादाः महान्तः सन्तः अलङ्कारशास्त्रस्यापि चूडान्ताः विद्वांसः सज्जाताः । तेषां भक्तिरसामृतसिन्धुः उज्ज्वलनीलमणिश्च द्वौ मूर्धन्यग्रन्थौ विद्येते यौ हि रसवादप्रतिपादकसिद्धान्तेषु सर्वथा नवीनं पन्थानं प्रतिपादितवन्तौ ।

तत्र भगवता गोस्वामिना रूपगोस्वामिना मधुराख्यो भक्तिरसो मुख्यत्वेन प्रतिपादितः । भक्तिरस एवाङ्गीभूतस्तदङ्गत्वेनैवान्ये सर्वेऽपि रसाः वर्तन्ते भक्तिर-

सधुर्यामिव सर्वे रसाः चक्रवत् परिभ्रमन्ति इति एव सिद्धान्तप्रतिपादने रूपगोस्वामिनो नवीनलक्षणं विधायोदाहरणप्रत्युदाहरणरूपेण शतशो दृष्टान्तान् प्रदर्शितवन्तः । यथा तत्पूर्ववर्तिना महाकविभवभूतिना एको रसः करुण एवेति दर्शयित्वा काचन नूतना सरणिरेव प्रतिपादिता तथैवानेन वैष्णवेनविदुषा रससिद्धान्त परम्परा-गतपद्धतिं परित्यज्य चमत्कारजनकः पन्थाः अनुसृतः । फलतो गम्भीररूपेण तुलना-त्मकदृष्ट्या समीक्षणीयोऽयं सिद्धान्तो येन शास्त्रीयपद्धतावयं सिद्धान्तः परिपुष्टतां प्राप्नोति न वा ?

ग्रन्थकारेण भक्तिरसामृतसिन्धौ पुरा संक्षेपेणैव भक्तिरसस्य यत्प्रतिपादनं कृतं तदेव विस्तरेणास्मिन्—उज्ज्वलनीलमणौ विवेचितं यथा—मुख्यरूपेण पुरा संक्षेपेणोदितो रहस्यत्वात्, पृथगेव भक्तिरस-राट् सविस्तरेणोच्यते मधुरः इति प्रथमप्रकरणे प्रतिपादितत्वात् । एतेषां मते शान्तप्रेयोवत्सलोज्ज्वलनामकाः प्रमुखरसाः वर्तन्ते—तेष्वपि सर्वप्रमुखः मधुराख्यो भक्तिरसः स एव रसराडिति शब्देन व्यवहियते ।

मधुराख्योऽयं रसः सर्वथा गोपनीयोऽति रहस्यश्च । प्रमुखरसेषु उज्ज्वलत्वापरपर्यायो भक्तिरसः प्रदर्शितो भक्तिरसामृतसिन्धौ, किन्तु स चोज्ज्वलाख्यो रसः लौकिकत्वेन प्रतिभाति । भागवतेष्वपि केचन एवास्य मधुराख्य-रसस्यास्वा-दनं कर्तुं शक्नुवन्ति यतो हि मधुररसस्य तात्पर्यालोचनानुभवाभिव्यक्तिं प्रभृतिषु महती कठिना दुरूहता च चरमभक्तिसीम्नि ।

अत एव देशकालपात्रादिविशेषे रहस्योऽयं मधुराख्यो भक्तिरसः सर्वोत्क-र्षेण वर्तते । सोऽयं मधुराख्यो रसः वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैः एवास्वाद्यतां मधुरारतिः नीता भक्तिरसः प्रोक्तो मधुराख्यो मनीषिभिः—इति प्रदर्शितरीत्या, विभावानु-भावसात्त्विकसञ्चारिभिः कारणकार्यसहकारिभिः एवास्वाद्यतां नीता सती मधुरा रतिरेव स्थायिभावः । तेनैव स्थायिभावेनास्य भक्तिरसस्याभिव्यक्तिर्जाति तेषामेव येषां भक्तिभावेनोत्प्रेतहृदयः सहृदयतां गतः ।

अत्रेदं रहस्यं कथयन्ति गोस्वामिनो रूपगोस्वामिनः

तत्रज्ञेया विभावास्तु रत्यास्वादनहेतवः ।
 ते द्विधालम्बना एके तथैवोद्दीपनाः परे ॥
 कृष्णश्च कृष्णभक्तश्च बुधैरालम्बता मताः ।
 रत्यादेर्विषयत्वेन तथाधारतयापि च ॥
 तद्भावभावितस्वान्ताः कृष्णभक्ताइतीरत्नः ।
 उद्दीपनास्ते ते प्रोक्ताः भावमुद्दीपयन्ति ये ॥
 ते तु श्रीकृष्णचन्द्रस्य गुणाश्चेष्टाः प्रसाधनम् ।

इत्यादिः । तथा च

अनुभावास्तु चित्तस्थ भावानामनुबोधकाः ।
 ते बहिर्विक्रियाप्रायाः प्रोक्ता उद्भास्वराख्यया ॥

नृत्यं विलुण्ठितं गानमित्यादयः । तथा च

भावेऽचित्तमिहाक्रान्तं सत्त्वमित्युच्यते बुधैः ।
 सत्त्वादस्मात् समुत्पन्नाः ये भावा सात्त्विकाः स्मृताः ॥
 अथोच्यन्ते त्रयस्त्रिंशद्भावा ये व्यभिचारिणः ।
 विशेषेणाभिमुख्येन चरन्ति स्थायिनं प्रति ॥
 वागङ्गसत्त्वसूच्या ये ते ज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ॥
 ऊर्मिवद्वर्धयन्त्येनं यान्ति तद्रूपतां च ते ।
 निर्वेदोऽथ विषाद इत्यादयः ॥

तत्र

मिथो हरेर्मृगाक्ष्याश्च संभोगोत्थादिकारणम् ।
 मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ॥

उपर्युक्तविभावानुभावसात्त्विकभावानामलौकिकसाहचर्येणाभिव्यक्तः
मधुराख्या रतिरेव स्थायिभावः मधुररसरूपे परिणमति यश्च भक्तिरसः । स एव
रसराट् तस्मिन्मेव सर्वेषां रसानामन्तर्भावः उदाहरणरूपे भक्तिशिरोमणिः उज्ज्वल-
नीलमणिकारो रूपगोस्वामी प्रतिपादयति—

पदद्युतिविनिर्धुतस्मरपरार्ध रूपोद्धति
दृगञ्जलकलानष्टीपटिमभिर्मनोमोहिनी ।
स्फुरन्नवधनाकृतिः परमदिव्य लीलानिधिः
क्रियात्तव जगज्जयी युवतिभाग्य सिद्धिर्मुदम् ॥

अत्र महानायकस्य श्रीकृष्णस्य सुरम्याङ्गत्वेन वृन्दाललिताप्रभृतयो नायिकाः
समाविष्टाः तथा च शृङ्गारोपकरणसफलचातुर्याणां समावेशेन श्रीकृष्णेन विदग्धत्वं
प्रतिपादितम् । नवधनकृतित्वेन श्यामवर्णत्वेन सह महारसवर्षित्वं ध्वनितम् । पर-
मदिव्यशब्दौ न च स्वकीयपरकीयेत्यादीनां निरासत्वं व्यज्येयाताम् । जगज्जयी
युवतिभाग्यसिद्धि” रिति शब्देन च ऊर्ध्वाधोमध्याग्रवर्ति त्रिभुवनेषु स्थितानां युव-
तीनां भाग्यसिद्धिदायकत्वेन श्रीकृष्णस्य रूपगुणादीनां दर्शनश्रवणालिङ्गनादिभिरे-
तासां भाग्योदयत्वमिति व्यज्यते ।

अत्यधिकगम्भीरार्थकमिदमेकमेवोदाहरणं पर्याप्तम् अस्यैव पर्यालोच-
नया भक्तिरसस्य महत्ता द्योतिता जायते । अत्र नायक लक्षणे ग्रन्थकारेणोक्तम्—

यत्र

अयं सुरम्यो मधुरः सर्वसल्लक्षणान्वितः ।
उन्नीयान्नवतारुण्यो वावदूकः प्रियंवद ॥
सुधीः सप्रतिभोधीरो विदग्धश्चतुरः सुखी ।
कृतज्ञो दक्षिणः प्रेमवश्यो गभीरताम्बुधि ॥

वरीयान् कीर्तिमान् नारी मोहितो नित्यनूतनः अमुष्मिन् केलिसौन्दर्यप्रेष्ठवंशी
रचनाङ्कितः, इत्यादयोऽस्य शृङ्गारे गुणाः कृष्णस्य कीर्तिताः । ततश्च धीरोदात्तधीर-
ललितधीरप्रशान्तधीरोद्धतनामकेषु तेषां लक्षणं निम्नाङ्कितं दृश्यते ।

- (क) गम्भीरो विनयी क्षान्ता करुणः सुदृढव्रतः ।
अकथ्यनो मूढवर्गो धीरोदात्तः सुसर्वभृत् ॥
- (ख) विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः ।
निश्चिन्तोधीरललितः स्यात् प्रायःप्रेयसीवशः ॥
- (ग) समप्रकृतिकः क्लेशसहनश्च विवेचकः ।
विनयादिगुणोपेतो धीर शान्त उदाहृतः ॥
- (घ) मात्सर्यवानहंकारी मायावी रोषणश्चलः ।
विकथनश्च विद्वदर्भिर् धीरोद्धत उदाहृतः ॥

एतेष्वपि पतिश्चोपपतिश्चेति प्रभेदाविह विश्रुतो, इत्यादि लक्षणैः

श्रीकृष्ण एव लक्ष्यत्वेन प्रतिपादितः रूपगोस्वामिना ।

भरतमुनिना एव नाट्यशास्त्रे प्रोक्तं यत्—

बहुवार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च ।

या च मिथो दुर्लभता सा परमा मन्मथरतिः ॥

तत्र लघुत्वमत्र यत्प्रोक्तं तत्तु प्राकृतनायके ।

न कृष्णे रसनिर्यास स्वादार्थमवतारिणि ॥

अर्थात् धर्माधर्मादिसमस्तवस्तुसृष्टिस्थितिसंहारकारक भ्रूविजृम्भमात्र-
स्यादिपुरुषांशिनि स्वयं भगवति लीलापुरुषोत्तमे नरवयुषि तथैव तदीयमहा-
शक्तिसमुदायपरममुख्यतमायां ह्लादिनि शक्तौ श्रीगोपिकारूपायां च तलस्युत्वं नैव
कदाचिदपि भाव्यमिति तेषां गम्भीराशयः ।

अत्रेदं गभीररतया चिन्तनीयं यत् समस्तसृष्टिकारणभूतस्य परमात्मनः पर-
ब्रह्मस्वरूपस्य पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णस्य महारसाख्यापरपर्याये चरमानन्दमये
प्रकृतिपुरुषसंयोगे एव सर्वोऽपि रसः समाविष्टः । स च लौकिके रसराजत्वेन
शृङ्गारशब्देन व्यवहियते, तथा चालौकिके परमपुरुषे मधुरापरपर्यायेण भक्ति
शब्देन व्यवहियते इति रहस्यम् ।

अस्मिन्नेव भक्तरसामृतसिन्धौ निमग्नाः भक्तास्तादात्म्यरूपेण

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।

वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥

लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।

स्वाकारवदभिनत्वेनायमास्वाद्यते रसः ॥

रसानुभूतिं कुर्वन्तः ब्रह्मणि परब्रह्मणि लीयन्ते, इत्येवाशयो विश्वनाथस्या साहित्यदर्पणकर्तुः ।

फलतः पञ्चदशखीस्ताब्दे निर्मितोऽयं ग्रन्थः—उज्ज्वलनीलमणिः स्वकीयो-
ज्ज्वलतां प्रमाणयति । द्वापरान्ते पूर्णावतारस्य श्रीकृष्णस्यालौकिकचमत्कारिक
लीलावर्णनं पठित्वा तेषां रासमहारासादि वर्णनं श्रुत्वाऽनुभूय च सारांशतश्चरम-
विचारे निश्चितरूपेणेदं प्रतीयते यत् परम्परागतरससिद्धान्तप्रतिपादकेषु विभिन्न
सिद्धान्तेषु सर्वत्रालौकिकाधारत्वेन साकमलौकिकत्वं विद्यते यस्य च
श्रीकृष्णलीलापरिप्रेक्ष्ये समीक्षणमनिवार्यम् । यतो हि ततः पूर्वं नेदृशमुदाहरणमा-
सीत् । फलतः सर्वे रससिद्धान्तवादिनः आलङ्कारिकाश्च पूर्वोदाहरणमेवानुसृत्य
स्वसिद्धान्तं प्रतिपादितवन्तः । यद्यपि तेऽपि सर्वे रसेऽलौकिकत्वमेव साधित-
वन्तः ।

किन्तु रूपगोस्वामिना तु सद्योऽलौकिकमेव परमपुरुषमाधारीकृत्य समस्त
सिद्धान्तः नवीनशैल्या प्रतिपादितः । सन्दर्भेऽस्मिन् सारांशतः संक्षेपेणेदमेव विचा-
रणीयं यत्-मधुराख्यभक्तिरसमेव रसराजरूपेण स्वीकृत्य तदन्तर्वर्तिन एवान्ये
सर्वेऽपि रसाः द्रष्टव्याः, विभावनीयाश्च । यतो हि तेषां महारासेऽपि हास्यकरुण-रौद्र,
वीरवीभत्सशान्तभयानकाद्भुतवात्सल्यादीनां सर्वत्र समावेशो वर्तते ।

समतं श्रीमद्भागवतमन्ये च विशालभक्तिरससम्बन्धिनो महाकाव्याद-
यस्य भक्तिभावेनेवोत्प्रेताः परिलक्ष्यन्ते स एव महाभावः-भक्ति रसः ।

पण्डितराजजगन्नाथेनापि स्मृताऽपितरुणातपं करुणया हरन्ती नृणामभ-
ङ्गुरतनुत्वेषां वलयिता शतैर्विद्युताम्,

कलिन्दगिरिनिन्दिनी तटसुरद्रमालम्बिनी ।

मदीयमनिचुम्बिनी भवतु काऽपि कादम्बिनि ॥

इति स्वनिर्मितोदाहरणे श्रीकृष्णस्य महाभावत्वमेव ध्वनितम् ।

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्य मिति स्वकीयकाव्यलक्षणेऽपि रमणीयता चालौकिकज्ञानगोचरतेति-प्रतिपाद्य । रसे पूर्वमेवालौकिकत्वं प्रदर्शितं केवलं स्पष्टशब्देन रूपगोस्वामिवत् न प्रतिपादितमित्येव भेदः ।

रससाधारणीकरणक्षणे ज्ञातृज्ञेयज्ञानानामेकाकारत्वं यथा जायते तथैव भक्तिभक्तभगवत तादात्म्यमिति स्पष्टम् । फलतः अपरपारं प्राप्य जिगमिषु जिगमिषूणां वा नौरिव भक्तिरपि साधकेन न त्यज्यते । तस्य चेतसि भक्तिरियं रसरूपेण परिणमति । तदेयं भक्तिर्नाम रस इति ।

संस्कृतभाषासाहित्यशास्त्रस्योक्त प्रमुखग्रन्थानां रस सिद्धान्त विषये संक्षिप्ततया विभिन्नपथा गच्छता मया गन्तव्ये रसाभिव्यक्तिवादे लक्ष्ये सम्प्राप्तम् । अन्यैश्च संस्कृतवाङ्मये बहवो ग्रन्थाः रसवादमधिकृत्य ग्रथिताः । किन्तु लघुकायात्मकेऽस्मिन् पुस्तके मूलसिद्धान्तरूपं रसं यथामति विवेचितवानहम् ।

अधुना भारतीयवाङ्मयेषु हिन्दीबंगलामैथिली भाषासु विकीर्णा असंख्यग्रन्थाः विराजन्ते । तेषु प्रमुखरूपेण केषाञ्चिदेव ग्रन्थानां मतमुपस्थाप्य स्वकीयमतमपि समुपस्थास्यामि ।

तदनन्तरमांगलभाषायां शतशो ग्रन्थाः काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तपर्यालोचकाः विराजन्ते । तेभ्योऽपि मुख्येभ्यः समालोचकेभ्यः मतमादाय भारतीयवाङ्मय ग्रन्थोक्तविचारेण साकं सामञ्जस्यमसामञ्जस्यं च संक्षिप्तरूपेण विवेचयिष्यते ।

(१) तत्र प्रथमं भारतीयराष्ट्रभाषायां हिन्दी- भाषायां प्रदर्शितविचाराः विवेच्यन्ते ।

हिन्दीभाषायां डॉ. कान्तिचन्द्रपाण्डेयस्य स्वतन्त्र काव्य शास्त्र नामको ग्रन्थः मूलतः आंग्लभाषायां तस्याः स्वेनैव डॉ. पाण्डेयेनुदितो हिन्दी भाषायामुक्त पुस्तकं वस्तुतो ममहृष्टौ मूर्धन्यतां प्राप्तमस्ति । अनेन विदुषा आंग्ल भाषायाः Aesthetics शब्दस्यानुवादः स्वतन्त्रकलाशास्त्रमिति कृतम् । अस्मिन् स्वतन्त्रकलाशास्त्रे क्रमबद्धरूपेण साहित्यशास्त्रस्य विभिन्नाङ्गेषु महनीयाः विचाराः सन्ति ।

आंग्ल भाषायाः Aesthetics इत्यस्य सौन्दर्यशास्त्रम् इति सामान्यरूपेणार्थो विद्यते । यतो हि Philosophy of Beauty 'सौन्दर्यदर्शनम्' इत्यस्य नाम-पर्यायवाची स्वतन्त्रकलाशास्त्रमस्ति । यतो हि आंग्लभाषायाः उक्तशब्दः ललितकलानां दर्शनम् (Philosophy of finearts) इति हेगलमहोदयेन तदनुयाययिश्च मन्यते । परन्तु हेगल मतेन ललितकलाः (Fine arts) पञ्च सन्ति । परन्तु भारतीयानां मते स्वतन्त्र कलाः तिस्रः एव सन्ति ।

अस्य शब्दस्य Philosophy of Beauty and sublime सौन्दर्यभव्यतायाः दर्शनमपि नास्ति । यथा आंग्लविदुषा कान्ट महोदयेन विद्वत्तापूर्णविवेचने कथितं यत् प्राकृतिकपदार्थाः एव भव्यतारूपाः ।

अस्यार्थः Principles of Arts कला सिद्धान्त इत्यपि नास्ति । यतो हि समग्रज्ञानकलां न प्रतिपादयत्ययं सिद्धान्तः Esthetics—इत्यस्येति-हासलेखकाः क्रोचे प्रभृतयः प्रतिपादयन्ति । ते तु सीमितार्थेऽस्य शब्दस्य प्रयोगं कृतवन्तः । अत एव Esthetics इति महत्त्वपूर्णस्य - आंग्ल-भाषाशब्दस्य

सौन्दर्यदर्शनं ललितकलादर्शनं सौन्दर्यशास्त्रम्-इत्यादयोऽर्थाः भ्रम-
जालमुत्पादयन्ति ।

फलतोऽस्मिन् स्वतन्त्रकलाशास्त्र नामके पुस्तके भारतीयशास्त्रानुसारं तासां
कलानां वैज्ञानिकं विवेचनं वैज्ञानिको रचनाविधिश्च विद्यते । अत एव डॉ. पाण्डेयेन
स्वतन्त्रकलाशास्त्रमिति नाम कृत्वा ग्रन्थोऽयं कान्तिमयः कृतः ।

अत एव प्रारम्भे एवेदं ज्ञेयं यत् स्वतन्त्रकलाशास्त्रमिदं सहृदयानां समक्षं
परब्रह्मणः इन्द्रियग्राह्यतारूपे तस्य सत्यरूपेऽभव्यक्तकारिणीं कलां दार्शनिक-
वैज्ञानिकदृष्ट्या विवेचयति ।

कला शब्दः कल् धातुना सिद्धः यस्यार्थः संख्यानमपि भवति । यतश्च
चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि इत्यस्यार्थः स्पष्टः । चक्षिङख्याञ् इति पाणिनि सूत्रेण
ख्याजादेशे कृतं संख्यानम् इति सिद्ध्यति । (दशनिऽपि-सिद्धान्त-कौमुदी ३०४)
सम् उपसर्गे कृते संख्यानमित्यस्य गणनं सङ्कलनमित्यादयोऽर्थाः जायन्ते ।

इत्थं हि कलाशब्दस्यार्थाः ध्यानेन दर्शनं गणनं सङ्कलनं मननं चिन्तन-
मित्यादयो भवन्ति । फलतः कलाशब्दार्थः सङ्कलनं चिन्तनं स्पष्टाभिव्यक्तिश्च ।

व्याकरणानुसारं कं = आनन्दं लाति इति विग्रहे आनन्दाधायकः इत्यप्यर्थो
भवति अतः स्वतन्त्र कलाशास्त्रम् इत्यर्थं **Aesthetics** इत्यांगलशब्दात् सिद्धः ।

वर्तमाननाट्यशास्त्रात् पूर्वमपि सदाशिवभरतलिखितमासीत् नाट्य
शास्त्रम् इत्याभिनवाभारत्याः पाण्डुलिप्यां समुपलभ्यते । एकोऽन्योऽपि ग्रन्थः
आदिभरतेन लिखितः आसीत् । यस्मिन् द्वादशसहस्रीश्लोकाः—शिव पार्वती
सम्वादरूपे विद्यन्ते । यस्य नाम द्वादश साहस्री अपि कथ्यते । अस्योल्लेखं
शारदातनयः स्वकीय भावप्रकाशे कृतवान् । अभिनवगुप्तेनास्मिन् ग्रन्थे षट्सहस्र
श्लोकानां सत्ता स्वीकृता । किन्तु एते ग्रन्था नोपलब्धाः सन्ति । ते हि केवलमभि-
नवगुप्तस्योद्धरणेनैव ज्ञायन्ते ।

एतेनेदं स्पष्टं यत् वर्तमान भरतनाट्यशास्त्रात् पूर्वमपि नाट्यशास्त्रस्य त्रयो
ग्रन्थाः आसन् । तत्र काव्यलक्षणशास्त्रे तथा भाषाविज्ञाने च परस्परं घनिष्ठ

सम्बन्धोऽस्ति । किन्तु काव्यलक्षणशास्त्रं हि कवेः प्रतिभया साक्षात् कृतस्य तद्वस्तुनः व्याख्यां कुरुते यत्सामान्यलोकानुभवात् अज्ञेयमस्ति । परिणामतः ध्वनिसिद्धान्तमतविरोधिनां खण्डनं सरलतया संक्षिप्तरूपेणेत्येव यत् ध्वनेर्मूलतः त्वमात्मस्वरूपमेव । तन्मूलतत्त्वमभिधालक्षणातात्पर्यानुमानादिभिः ज्ञातुं नैव शक्यम् ।

अत्रेत्यं तत्त्वम्

कस्यामपि संस्कृतेतरभारतीयभाषासु रससिद्धान्त विश्लेषणं भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रमधिकृत्यैवास्ति । तत्राप्यभिनवगुप्तस्याभिनवभारती व्याख्याऽऽधारितमेव । काव्यप्रकाशध्वन्यालोकसाहित्यदर्पणरसगङ्गाधरप्रभृतिमूर्धन्यग्रन्थेषु रससिद्धान्तविषयकभट्टलोल्लटश्रीशङ्कुभट्टनायकअभिनवगुप्तानां मतानामेव खण्डनं मण्डनं विद्यते । न तेषु काऽपि नूतनता दृश्यते रसचर्चणा विषयिणी ।

अत एव तेषां भारतीयग्रन्थेभ्यः केचन विश्लेषणात्मकाः मौलिकाश्च रसविचाराः संक्षिप्तरूपेणात्र सन्निवेशिताः सन्ति ।

विशेषः

केवलं रससाधारणीव्यापारप्रसङ्गे संस्कृतशास्त्रोक्तग्रन्थेषु सूत्ररूपेण समागतविचारस्य किमपि विस्तृतरूपं हिन्दीभाषाग्रन्थेषु विद्यते । यस्य स्पष्टं विश्लेषणं स्वतन्त्ररूपेण रस साधारणीकरणव्यापार नामके खण्डेऽग्रे करिष्यते ।

डॉ० नगेन्द्रस्य रससिद्धान्तः

भारतीयकाव्यशास्त्रचिन्तनक्षेत्रे डॉ० नगेन्द्रस्य स्थानं शिखरायमानमस्तीति नात्र काचिद्विमतः । प्रायः १९५० ई० वर्षे रससिद्धान्त नामको ग्रन्थः प्रकाशितः इति डॉ० नगेन्द्रस्य प्रथमसंस्करणभूमिकातो ज्ञायते । फलतः रस-सिद्धान्त समीक्षा विषये डॉ० नगेन्द्रस्य चिन्तनधारास्वर्णजयन्तीवर्षे समायाता इत्यहं मन्ये । हर्षोल्लासस्य विषयोऽयम् ।

इतः पूर्वमोवोक्तं मया यत् रस सिद्धान्त सम्बन्धिनी काऽपि चिन्तना अग्निपुराणादारभ्य भरतनाट्यशास्त्रतः एव संजाता । यस्याश्चिन्तनायाः एव वि-

शाले विकासे काव्यप्रकाशादयो मूर्धन्य ग्रन्थाः समक्षमायाताः । तेभ्यो ग्रन्थेभ्य एव कस्यामपि भारतीयभाषायां रसाभिव्यक्ति विषये ब्रह्मसाक्षात्कारचिन्तनवत् चिन्तनं मननं गणनं संख्यानं च दृश्यते । यद्यपि डॉ० नगेन्द्रस्यापि चिन्तनं तन्मूलकमेव किन्तु चिन्तनधारायां यादृशी भारतीयमनीषा जागृताऽस्ति सा डॉ० कान्ति-चन्द्रपाण्डेयानन्तरं नगेन्द्रस्य राजते ।

अस्यां पृष्ठभूमौ इदं तु स्पष्टं यत् ऋग्वेदोत्पत्तिषट्पौराणिककालादारभ्या-द्यतनरसोद्बोधप्रकरणे विस्तृतं सरलतमं चिन्तनं गणनं चावलोक्यते विद्वज्जनैः ।

रस शब्दस्य शास्त्रीयार्थचिन्तनक्रमे वात्स्यायनस्य कामसूत्रं समक्षमायाति यस्य निर्माणं समीक्षातो जायते ईसातः पञ्चशताब्दीतः पूर्वतः ईसांतः पश्चात् पञ्चशताब्दीं यावत् सूत्रयुगः कथ्यते । तदैव सूत्रशैल्यां भरतसूत्रमपि भवितुमर्हति ।

भरतेन स्वकीयनाट्यशास्त्रे पूर्वाचार्याणामुल्लेखः आनुवश्यंश्लोकेषु तेषां मन्तव्योऽपि विद्यते । फलतः रसशब्दस्य शास्त्रीयार्थविवेचने न काऽपि कठिनता समायाति इति मन्ये ।

रस शब्दस्य प्रयोगो विभिन्नार्थेषु जातः जायते-चेति पूर्वमेवास्य पुस्तक स्यारम्भे एव मया सुस्पष्टरूपेण विवरणं प्रदत्तम् । स एव रसः सूक्ष्मतररूपतां जातः आनन्दः । ब्रह्मानन्दः समभूत् काव्यरस एव वाक्-रसतां प्राप्नोति । रस शब्दस्य विवेचनं भरतमुनेः पूर्वत एव जातं नात्र किञ्चिद्वैमत्यमुक्तप्रमाणैः ।

अभिनवगुप्तस्य निम्नोद्धृतवाक्येन सिद्ध्यति यत् भरतेन परम्परागतः प्राप्तो रसविचारः विस्तृतः ।

यथा—ता एता ह्यार्या एव प्रधट्टकतया पूर्वाचार्यैर्लक्षणत्वेन पठिताः, मुनिना तु सुखसंग्रहाय यथास्थानं निवेशिताः (अभिनवभारती, अध्याय ६) ।

नाट्यशास्त्रस्य प्रामाण्यं तु वात्स्यायन कामसूत्र द्वारा प्रेरितमेव । किन्तु रसानाथर्वणादपि इति वाक्येन रसस्य वेदमूलत्वं सिद्धम् ।

भारतीयसौन्दर्यशास्त्रस्य रसालङ्कारौ द्वौ मूलाधारौ स्तः । यतो हि

जग्राह पाठम् ऋग्वेदात् सामभ्यो गीतमेव च,
यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥

इति (नाट्यशास्त्रम् १/१७) प्रमाणेन सर्वं पुष्कलम् । यद्यपि सागरवद्विस्तृते रामायणे महाभारते च विभिन्नरसानां वर्णनमवलोक्यते किन्तु रसस्य शास्त्रीयविवेचनं तु नाट्य शास्त्रादारभ्य एव व्यापकरूपेण विस्तृतं जातम्, अत एव ईसातः द्वित्रिशताब्दीपूर्वतः ईसातः पश्चात् षट् शताब्दीं यावत् भरतनाट्यातिरिक्तं नोपलभ्यते कोऽपि रससिद्धान्तवादः ।

इत्थञ्च डॉ० नगेन्द्रस्य विस्तृतो रस सिद्धान्तः यथार्थतः गरीयान् वर्तते । रसाभिव्यक्तिरूपे चरमसिद्धान्ते तु स एव पन्थाः नगेन्द्रेणापि दृष्टः यश्चाभिनवगुप्तेन प्रदर्शितः । अतः रसस्योत्पत्त्यनुमानं भुज्यमानादिविश्लेषणं तथा ऽभिव्यक्तिवाद-स्थापनं च सर्वमभिनवभारतीसाहितकाव्यप्रकाशध्वन्यालोकसाहित्यदर्पण व्यक्त-विवेकरसगङ्गाधरवदेव देदीप्यते । अत एव नात्र पुनरुक्तेरावश्यकताऽस्ति ।

आचार्यराममूर्तित्रिपाठिनः रसविमर्शः-

संस्कृतवाङ्मयस्य मूर्धन्यो मनीषी डॉ० राममूर्तित्रिपाठी महाभागः रस-विमर्शनामकमेकं पुस्तकं हिन्दीभाषायां लिखितवान् । पुस्तकमिदं सर्वथा रससिद्धान्तमर्मप्रकाशकम् । तत्र प्राच्यशास्त्रीयनाट्यशास्त्रीयसिद्धान्तं तु पूर्ववदेव संस्कृताकरग्रन्थानां काव्यप्रकाशध्वन्यालोकादीनामेव । किन्तु साधारणीकरणविवेचनं हिन्दी भाषायाः प्रख्यातविदुषां रामचन्द्रशुक्ल-आचार्यवाजपेयी-आचार्यकेशवप्रसादमिश्र-पण्डितचन्द्रबली पाण्डेय-प्रभृतिसमीक्षकाणां विचारानुसारं वर्तते । अतस्तेषां मतसमीक्षायामयं रसविमर्शः पथपदर्शकः । अतः चिरसुहृदां डॉ० राममूर्तित्रिपाठिनामहं कृतज्ञः ।

अत्र कविगतसाधारणीभूतासंविदेव रसः इति ज्ञायते एतेनैव काव्यपूर्व-कोन्तर्व्यापारः ततः आस्वादनस्य स्थितिगयाति । अत एव आनन्दवर्धनेन कथितं यत् वाल्मीकेः शोक एव श्लोकत्वमागतः तस्य लोचनटीकाकारोऽभिनवगुप्तो वक्ति । वाल्मीकेः शोकानुभूतिर्न लौकिकी प्रत्युत लोकोत्तररसात्मिका । वरी-

यसा भट्टतोतेनाप्युक्तं नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवः । इयं लौकिकस्मृतिः
न लौकिकस्मृतिवत् पूर्वानुभवसूचिका । इयं तु कविप्रतिभानमयी ।

यथा-

रम्याणि वीक्ष्य मधुराँश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्व-
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥

महाकवेः कालिदासस्यास्मिन् पद्ये दुष्यन्तस्याग्रे रमणीय पदार्थोऽस्ति, सुम-
धुरशब्दश्रवणमपि जायते । तथापि अन्तर्मनः समुत्सुकं भवति । एतस्यां स्थितौ
जन्मान्तरीयसंस्कारोऽनायासेन समुद्भवति-तस्य भानमपि भवति । इदमेव काव्य-
गतरसस्वरूपम् । महाकविना भवभूतिनाऽपि उक्तम् पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य
करुणो रसः । अत्र लौकिकरामस्यानुभूतिरलौकिको रसः । एभिर्विश्लेषणैरिदं स्पष्टं
यत् नायके काव्यकर्तारि सहृदये च रसानुभूतिर्जायते ।

उपर्युक्तकालिदासपद्ये तच्चेतसा स्मरति हन्त या स्मृतिरूपा दर्शिता सा न
तार्किकप्रसिद्धा पूर्वमेतस्यामवस्थानस्याननुभूतत्वात् । अपि तु प्रतिमानापरपर्या-
यसाक्षात्कारस्वभावजेयम् । न च सा चर्वणा प्राङ्मानानन्तरात् चेदधुना स्मृतिः
स्यात् । (अभिनवभारती पृष्ठ २८१, २८६)

महान् विद्वान् मधुसूदनसरस्वती कथयति काव्यनिष्ठाः रत्याद्या स्थायिनः
सन्ति लौकिकाः तद्बोद्धुनिष्ठासत्त्वपरे तत्समा अप्यलौकिकाः । अर्थात् काव्यार्थ-
गतो रत्यादिलौकिकः किन्तु प्रमात्रे उद्बुद्धः स्थायी विलक्षणोऽलौकिकः । फलतः
रसः विलक्षणलौकिकचमत्कारजन्यः इति सिद्धम् ।

अन्ये च भट्टोल्लटश्रीशङ्कुकभट्टनायकादीनां मतानामुपपादनं तत्ख-
ण्डनं तथाऽभिनवगुप्तस्याभिव्यक्तिवादादयस्तु पूर्वोक्तसंस्कृतशास्त्रानुसारमेव ।

अथ हिन्दीभाषाविदुषां रसविचाराः

तत्र मधुमतीभूमिका, साधारणीकरणञ्च

अत्र हिन्दीभाषायाः समालोचकाः कतिपयविद्वांसः रसस्य साधारणीकरणं प्रतिपादने तथा रसस्य मधुमतीभूमिका कथने स्वस्वमतमुपस्थापितवन्तः । तथा च तेषामियं गवोक्तिरपि दृश्यते यदिदं साधारणीकरणं मधुमती भूमिका चास्माकं मौलिकचिन्तनम् । तत्र साधारणीकरणं तु पृथक् प्रकरणे दास्यते इति पूर्वमेवोक्तम् । अत्र मधुमतीभूमिका प्रसङ्गे विचारो विधीयते ।

मधुमतीभूमिकाचिन्तने मुख्यः केशवप्रसादमिश्रः वर्तते । द्वितीयस्तु आचार्यरामचन्द्रशुक्लः अत्र हिन्दी संसारस्य श्रेयसो विदुषः बाबूश्यामसुन्दर दासस्य साहित्यालोचन नामकः ग्रन्थः प्रसिद्धतमः । उभावपि मिश्रशुक्लौ साहित्यालोचनस्यालोचनां कृतवन्तौ । तत्र मधुमती भूमिकाप्रसङ्गे श्रीमिश्रो ब्रवीति यत् मधुमतीभूमिकायां सा स्थितिरस्ति यत्र तर्कवितर्कस्य न किमपि स्थानम् ।

श्रीमिश्रमहोदयः पातञ्जलयोगदर्शनस्य विभूतिपादनामकप्रकरणानुसारमिमां मधुमतीभूमिकां समारचितवान् । तत्र योगी चतुर्धा भवति । (१) प्रथमकल्पितः (२) मधुभूमिकः (३) प्रज्ञाज्योतिः (४) अतिक्लान्तभावनीयः । मधुभूमिकायाः पर्यायः ऋतम्भरप्रज्ञः । ऋतम्भरप्रज्ञयोगिनः चित्तमतिः एव मधुमती । अत्र वाचस्पतिसमो वाचस्पतिमिश्रो वक्ति ऋतम्भरा प्रज्ञैव मधु, तद्वती मधुमती योगस्य संप्रज्ञातसमाधेरिदमाद्यं स्थानम् । मधु शब्दस्यात्रार्थः ऋतम्भरा प्रज्ञा सा च निर्विचारा समापत्तौ सत्यामेवोदेति ।

उपर्युक्तमधुमतीभूमिकायां प्रविश्य स्वपरयोर्भेदो नश्यति । तत्र वेदान्तरस्पर्शशून्यता भवति ततो ब्रह्मास्वादसहोदरवत् रसाभिव्यक्तिर्भवति ।

अत्राचार्यचन्द्रबलीपाण्डेयः मिश्रमतं खण्डयति । तन्मते रसभूमिः विशोका । तत्र प्रथमं मधुमती ततः मधुवती ततः विशोका । सा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमयं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानम् । तात्पर्यमिदमेव यत् सत्त्वोद्रेकादेकरसस्य प्रवाहः ।

अत्र चिन्त्यते मया यदियं मधुमतीभूमिका विशोका-प्रभृतिमधुमयशब्दव्यवहारेण नापि कापि नूतनता समायति । यतो हि चिरकालादेव पौरस्त्येन

गरीयसा वरीयसा विदुषा रससिद्धान्तवादे समुद्घोषितम् सत्त्वोद्रेकादखण्ड...
वदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः तथा परस्य न परस्येति परिच्छेदो न विद्यते अथ च
काव्यस्यात्मा स एवार्थः..... शोकः श्लोकत्वमागतः इत्यादिवाक्यदृश्यश्रव्ययोर्म-
धुमयत्वमेव ।

पुनश्च वेदाः उच्चैरुद्घोषयन्ति

ॐ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधुन-
क्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवं रजः मधुद्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमा-
नस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः,..... मधु मधु मधु ॐ एतेन सर्वं मधुमयं सर्वं
रसाः मधुमयाः ।

अतः पण्डितवर्यस्य केशवप्रसादमिश्रस्येयं मधुमतीभूमिका ब्रह्मास्वादमयी
नैव नवीना न चापि सामान्यबोधगम्या । सत्यामप्येवं स्थितौ मधुमतीभूमिका
विशोका वेति कल्पनाऽवश्यमेव मधुमयी नात्र सन्देहः ।

अथ रसोद्धोधे साधारणीकरणव्यापारः

शब्दार्थः— असाधारणं साधारणं क्रियतेऽनेनेति साधारणीकरणम् इति व्याकरणप्रक्रिया । अभूततद्भावेच्चिः इति पाणिनिसूत्रेण निष्पन्नोऽयं शब्दः । यस्य भावः सत्ता नास्ति तं भावमानयति-इति सारांशे च्विप्रत्ययेन साधुत्वं जायते ।

अत्र असाधारणम्— असामान्योऽतिविशेषोऽज्ञेयो ब्रह्मस्वरूपो रसः साधारणः क्रियते यया प्रक्रियया सा साधारणीकरणप्रक्रिया कथ्यते । अनया व्युत्पत्त्या एव साधारणीकरणरूपा कठिनतमा भावनाऽभिव्यक्ता भवति ।

अत्राभिनवभारती-सङ्केतेनैव सूचयति यत्

स्वात्मैकगतत्वविषयासक्तत्वान् स्वात्मनुप्रवेशात् परमतत्त्वनियमाभावात् (न ताटस्थ्यस्फुटत्वम्) तद्विभावादिसाधारण्यवशसम्प्रबुद्धोचितनिज-रत्यादिवासनावेशवशाच्च न विघ्नान्तरादीनां सम्भवः । रसस्यालौकिकता प्रकरणे कथितमिदम् । काव्यप्रकाशकारेणैवमेवं स्फुटीकुर्वता कथ्यते ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धवि-शेषस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीयते इत्युक्त्या साधार-ण्येन विभवादिप्रतीतिरेव रसमभिव्यक्तीकरोति ॥

अथ साधारणीकरणविचारः

अत्र हिन्दीभाषायाः मूर्धन्या आचार्याः स्वस्वविचारानुसारं साधारणीकरण-प्रक्रियां विस्तृतरूपेण विवेचितवन्तः । तत्र प्रथमः आचार्य रामचन्द्रशुक्लो ब्रवीति स्वकीयचिन्तामणिकाव्यमीमांसाख्ययोः पुस्तकयोः । यथाः —

(क) विभावादिः सामान्यरूपेण प्रतीपते इत्यस्य भावोऽयं यत् पाठका दर्शकाश्च मनसि भेदभावं विहायैव आलम्बनमनुभवन्ति इति ।

(ख) यदा पाठकाः दर्शकाश्च कमपि भावं सार्वजनिकं न मन्यन्ते तावत् रसोद्बोधोऽसम्भवः ।

(ग) साधारणीकरणं स्वरूपस्य भवति, न वस्तुनः, न चापि व्यक्तिविशेषस्य एतेन सिद्धं यत् साधारणीकरणम् आलम्बनत्वधर्मस्यैव ।

(घ) साधारणीकरणं सत्तायाः, व्यक्तेश्च न जायते तत्तु प्रभावस्यैव भवति ।

(ङ) यदाश्रयेणाभिन्नता जायते तदा तस्यालम्बनमपि स्वस्यैवालम्बनं भवति । अत्राचार्यशुक्लमहोदयः व्यक्तेः साधारणीकरणस्य तात्पर्यं कथयति व्यक्तेः रूपस्य साधारणीकरणम् । शुक्लमहोदयः प्रभावस्य साधारणीकरणतां स्वीकरोति न व्यक्तेः न च सत्तायाः । आश्रयस्य ग्राहकस्य च तादात्म्ये विरोधो वर्तते । यथा— व्यापारोऽस्ति विभावादेः नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

पण्डितराजेनोक्तं स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेवेति तथेति चेत्, न नायके धराधौरेयत्वधीरत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपत्ते-रभेदस्यैव दुर्लभत्वात् । फलतः प्राच्य-पश्चात्योभयमते यत्र तादात्म्यस्य चर्चा सा नैव मान्येति संक्षेपतः सिद्धम् । आचार्यं वाजपेयिमहोदयेनापि साधारणीकरण-प्रक्रिया प्रदर्शिता । तस्य आधुनिक साहित्यं, नया साहित्य-एक प्रश्न-नामकयोः पुस्तकयोर्मध्ये कोऽपि सारगर्भितो विचारः दृश्यते । यथा—

(क) काव्यकर्तुः तस्योपभोक्तुश्च मध्ये भावनायाः तादात्म्यम् (ख) साधारणीकरणं तु कविकल्पिते समग्रे वस्तुनिव्यापारे च भवति न कस्यापि पात्र-विशेषस्य ।

अत्र भट्टनायकमतेन भावनाबलेन साधारणीकरणं जायते । भावनां च अभिनवगुप्तः व्यञ्जनारूपां मनुते तत्र ग्राहकस्य प्रतिभाऽपि विद्यते । इत्थं हि साधारणीकरणसिद्धान्तः काव्य-ग्राहकयोः सामर्थ्यरूपः ।

डॉ० नगेन्द्रस्यमतेन साधारणीकरणम्

स्वकीये रस सिद्धान्तनामकग्रन्थे डॉ० नगेन्द्रः विभिन्नविदुषां मतमुपपाद्य साधारणीकरणं विवृणोति । सर्वप्रथमं प्रश्न उदेति यत् सीतारामयोरनुरागे, दुष्यन्तशकुन्तलयोरनुरागेऽस्माकं कः सम्बन्धो भवितुमर्हति यतो हि यदा देशकालयोः विराट् व्यवधानमस्माकं मध्ये विद्यते । एतस्योत्तरं तु नाट्यशास्त्रग्रन्थस्यारम्भे एव विद्यते- एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसाः निष्पद्यन्ते इति । तथा च भट्टनायकस्य मतमित्थं स्पष्टमस्ति विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानो रसः भोगेन भुज्यते । अस्याशयो यत् (क) साधारणीकरणं विभावादेर्भवति (ख) साधारणीकरणमेव भावकत्वव्यापारप्राणभूतः । उभावेक एव (ग) भावकत्वव्यापारद्वारा भाव्यमानः स्थायीभाव एव रसरूपे परिणमते । भाव्यमान एव साधारणीकृतस्य पर्यायः । (घ) साधारणीकरणं रसास्वादात् पूर्वप्रक्रिया या रसस्य विभिन्नावयवान् स्वकीयवैशिष्ट्यान्मुक्तं कृत्वा आस्वाद्यरूपे प्रस्तूयते ।

अभिनवगुप्तः किमपि परिवर्तनं विधाय साधारणीकरणमित्थं प्रस्तौति । यथा— काव्ये स्थायीभावः सर्वप्रकारकेभ्यो व्यक्तिंसंसर्गेभ्यो मुक्तो भवति । अस्याभिप्रेताः लौकिकसुखदुःखादिचेतनान्मुक्तिः । इदं साधारणत्वं सर्वत्र व्याप्तमनादिसंस्कारेण संस्कृतम् । अत एव न परिमितमेव साधारण्यमपितु विततंविस्तृतम् । फलतः सामाजिकानामेकधनतयैव प्रतिपत्तिः । सर्वेषामनादिवासनाचित्रीकृतचेतसां वासनासंवादात् ।

उपर्युक्त संशोधनालोके काव्यप्रकाशटीकाकारः पं० गोविन्दठक्कुरः भट्टनायकस्य साधारणीकरणसिद्धान्तं संक्षेपतः स्वच्छरूपेण प्रतिपादयति ।

भावकत्वं साधारणीकरणम् तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्थायी च साधारणीक्रियन्ते । साधारणीकरणं चैतदेव यत् सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादि सामान्येनोपस्थितिः । स्थाय्यनुभावादीनां च सम्बन्धिविशेषतावच्छिन्नत्वेन सम्बन्धवैशिष्ट्यात् मुक्तिः ।

विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे—

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । तथा च
परस्य न परस्येति... परिच्छेदो न विद्यते ।

सहैव विश्वनाथेन प्रमातुरभेदे तादात्म्यवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते । यथा—

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः ।
तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥
प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ।

पण्डितराजेनापि नव्य न्यायालोके प्रकारान्तरेण आश्रयेण सह तादात्म्यमिव प्रोक्तम् । किन्तु एतत् सन्दर्भे दोषशब्दस्य प्रयोगः प्राधान्येन कृतः यथा काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादि रतौ समुत्पन्नोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः ।

अत्र हिन्दीभाषायाः विदुषां मध्ये मतभेदोऽस्ति । नाहं तत्र गन्तुमीहे । मया तु संस्कृतशास्त्रपरम्परयैव साधारणीकरणत्वं विव्रियते । अत एवात्रायं सारभूतं रहस्यम् । विभानुभावव्यभिचारिणां रसावयवानां स्थायिभावानां च साधारणीकरणं सामान्यतोऽसंलक्ष्यक्रममयम् । विभावादेः साधारणीकरणं प्रथमं स्थायिनः तत्पश्चात् परिणामरूपम् । साधारणीकरणप्रक्रियायास्त्रयो बिन्दवः । कविः आश्रयभूतो नायकः श्रोता च । एतेषां त्रयाणां भावतादात्म्येन साधारणीकरणं पूर्णतामाप्नोति । तत्रभक्तः भट्टतोतस्यापीदमेवं मतम् । आचार्यरामचन्द्रशुक्लोऽपीत्यमेव मनुते ।

साधारणीकरणस्य विशेषशक्तिस्तस्मिन्नेव जने भवितुमर्हति येषां भावशक्तिः सविशेषं समृद्धाऽनुभूतयश्च जाग्रताः विराजन्ते । अनुभूतिः सर्वेषां सामान्यजनानामपि हृदये तिष्ठति । परन्तु साधारणीकरणशक्तिर्न सर्वेषां कृते सुलभा । स एव कविः कथ्यते येन स्वानुभूतिः साधारणीकर्तुं शक्यते येन च लोकभावाः ज्ञायन्ते ।

हिन्दीसाहित्यस्य मूर्धन्यो मनीषी रामचन्द्रशुक्ल आसीत्, नात्र कश्चिन्मतभेदः । किन्तु तेषां समक्षं भट्टनायकाभिनवगुप्तानन्दवर्धनादीनां ग्रन्थाः न सुलभोप-

लब्धाः आसन् । अथ च आचार्यशुक्लः स्वतन्त्रचिन्तनेन स्वसिद्धान्तानुसारं प्रयोगं कृतवान् । इदं तु तस्य मौलिकप्रतिभायाः द्योतकम् । परन्तु सर्वं वस्तु तु नाट्यशास्त्रे तथाऽभिनवभारत्यां विशेषतो दृश्यते ततश्च ध्वन्यालोके लोचने साहित्य दर्पणेरसगङ्गाधरे चावलोक्यते ।

हिन्दीभाषायां ब्रजमोहनचतुर्वेदिनः तथा सुलेखचन्द्र शर्मणश्च 'साधारणीकरणविषये गभीरचिन्तनमपि अवलोक्यते । अतस्तेषामपि कमप्यंशमुद्धृत्य विश्लेषणस्य लोभसंवरणं कठिनं मत्कृते विद्यते । अत एव साधारणीकरण- प्रसङ्गे तयोरुभयोरपि दृष्टिकोणं संक्षिप्ततयैव समुपस्थापयामि । एतत् क्रमे ईस-वीयविंशतिशताब्द्यां पुनर्विदेशीयचिन्तकानुरूपभारतीयसाहित्येऽपि चिन्तनमारब्धम् । तत्र प्रख्यातकवेः मान्यजयशंकरप्रसादस्य काव्य और कला नामकपुस्तके रसविषयेऽपि विचारो विद्यते । प्रसादस्तु रसवादी आसीदिति तु स्पष्टमेव तस्य विशालरचना प्रमाणयति । स हि अभिनवगुप्तेन प्रभावितः यतो हि प्रसादो मन्यते यत् काव्यस्य विशुद्धरूपं तु वैदिकवाङ्मयेषु एव समुपलब्धमस्ति । स तु काव्यरसे आध्यात्मिकरसे च भेदं न मन्यते । परं रामचन्द्रशुक्लो ब्रवीति यत् रसाभिव्यक्तिः लौकिकी । न च तस्यालौकिकानिर्वचनीयानन्देन कोऽपि संपर्कः । रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते सिद्धान्तमिमं शुक्ल महाभागो न स्वीकरोति ।

साधारणीकरण विषयेऽपि श्रीशुक्लः बिम्बविशेषं साधारणीकरणमिति वक्ति । तेनैव बिम्बद्वारा रसानुभूतिर्जायते । स च बिम्बः स्वकीयरुच्यभिलाषारूपः । किन्तु शुक्लमहोदयस्यायं विचारः साधारणीकरणसिद्धान्तोद्भावकस्य भट्टनायकस्य मतात् सर्वथा भिन्नः । यतोहि न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते इति भट्टनायकोक्त्याः शुक्लस्य रुचिः अभिलाषा च निराकृता जाता । किन्तु शुक्लमहोदयस्यायं प्रयासः स्तुत्यः येन तेन प्राच्यशास्त्रीयमीमांसां नवीनीकृता ।

डॉ० नेगेन्द्रस्याद्भुतश्रमसीकरात् प्रवाहिता भागीरथी तुल्या रसधारा पुनरवतरिता नात्र मतद्वयम् । एतन्मतं तु सविस्तरं प्रतिपादितमेव । ततः पूर्वमेव पण्डितप्रवरः कान्तिचन्द्रपाण्डेयस्तु प्राच्यपाश्चात्यस्वतन्त्रकलाशास्त्रनामके विशाले

आंग्लहिन्दीभाषोभयात्मके ग्रन्थे यादृशमतिविस्तृतं विश्लेषणं प्रास्तौत् तत्तु यथार्थतः संस्कृतशास्त्रानन्तरमद्भुतमित्यपि सुबद्धम् ।

अत्र गुजरातीमनीषी आनन्दशङ्करध्रुवः समक्षमायाति यस्य साहित्यालोचने महती भूमिका विद्यते । तेषां मते रसानुभवः सर्वथा विषयवासनामुक्तः आध्यात्मिकानुभवः ।

मलयालं— भाषायाः शिखरपुरुषः डॉ० मुण्डेश्वरी महाभागः नाटकान्तं कवित्वम् नामके पुस्तके अभिनवगुप्तसिद्धान्तसन्निकटो विद्यते ।

मराठीभाषायां डॉ० केशवनारायणवाटवे महाभागस्य रसविमर्शनामके ग्रन्थे आधुनिकमनोविज्ञानेन साकं रस सिद्धान्ते सर्वथा नूतनदृष्टिः दृश्यते ।

गुजरातीभाषासाहित्यस्याऽपरः चिन्तकः श्री रामप्रसादवक्षी महोदयस्यानेके ग्रन्थाः सन्ति । तत्र रससिद्धान्तः वर्तमानकाव्यविश्लेषणे सर्वथोपयोगी । एभिः संक्षिप्तविवरणैरिदं तु स्पष्टं प्रतिभाति यत् वैदिकवाङ्मयादारभ्याद्य पर्यन्तं काव्यसाहित्यविमर्शे भारतीयाः विभिन्नक्षेत्रीयाः सम्पन्नाः सन्ति । यस्मिन् विमर्शे रस सिद्धान्तवादः मुख्यः ।

एतत् क्रमे एव हिन्दी भाषायां डॉ० सुलेखचन्द्रशर्मणः पुस्तकत्रयमवलोकितम् । येषु साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन नामकं पुस्तकं महत्वपूर्णं मन्यते । पुस्तकेऽस्मिन् वैदिककालादारभ्य पाश्चात्यविदुषामपि चिन्तनं सविस्तरं विद्यते । मयाऽत्र वेदोपनिषद्भ्यः केचनमन्त्राः समुद्धृत्य विवेचयिष्यन्ते । ततश्च प्राच्यविदुषां विचाराः अपि सन्ति । विचारेष्वस्ति न काचिन्नूतनता वर्तते ।

अत्रेदमवधार्यम्— कस्यामपि भारतीयभाषायां रससिद्धान्तविमर्शे साधारणीकरणप्रक्रियायां च प्राच्याचार्य मम्मटानन्दवर्धनाचार्यमहिमभट्टविश्वनाथपण्डितराजजगन्नाथसहिताः तथा अन्ये च साहित्यशास्त्रमर्मज्ञाः मनीषिणः सर्वेऽन्ततोऽभिनवगुप्तस्यैव रसाभिव्यक्तिवादं-साक्षात् परम्परया वा समर्थयन्ति । अभिनवगुप्तपादानामभिनवभारती ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकैव चरमपरिणतिः । सर्वे चिन्तकास्तत्रागत्य विश्रामं लभन्ते । अत एव संस्कृतेतरभाषासु च

विशदविचाराः सन्ति तेषां समापनमत्रैव रसाभिव्यक्तौ जायते । फलतः पुस्तकेऽस्मिन् यत्र तत्र पुनरुक्तिता समायातैव । यद्यपि यथाशक्यं पुनरुक्तिदोष-मुक्तये मदीया चेष्टा तिष्ठति तथापि यत्रानिवार्यता तत्र तु कर्तव्यैवेति कृपया ज्ञेयम् । अस्मिन्नेव परिप्रेक्ष्ये डॉ० सुलेखचन्द्रशर्मणो विचाराः संग्रहाश्च समुपस्थाप्यन्ते ।

ऋग्वेदे— साधारणीकरणसङ्केतात्मकाः मन्त्राः ।

यथा—

(क) समानी चाकूतिः समाना हृदयानि च ।
समानस्तु वो मनो यथा नः सुसहासति ॥

ऋ० १०/१९२/४

(ख) समानो मन्त्र समितिः समानी समानं मनःसह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये व समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

ऋ० १०/१९५/३

मानवमात्रेसहजतादात्म्यावरोधकशक्तिः रागद्वेषात्मकस्वार्थमयी संकीर्णता च स्तः । अभिनवगुप्तेन इदमेव सुखदुःखसंविदामास्वादे परमो विघ्नः कथितः । अथर्ववेदो वदति द्वेषः समानमनस्कतावरोधकः । अतः कामयते

सहृदयं सांमनस्य मद्वेषं कृणोमिवः
अन्यो अन्यमपि हर्जत वत्सं जातनिवाध्या ॥

अथर्व० ३/३०/१

मनोमलिनता कथमिव बाह्येन्द्रियाणां च कालतत्यां परिणता जायते, एकाग्रन्तं मञ्जति-इति स्पष्टीकरोति

अपाधमय कित्त्विषमय कृत्यामयोरपः
अपामार्ग त्वमस्पदय दुःष्वन्थ सुव

यजुर्वेदः ५/११

एभिर्वेदमन्त्रैर्ज्ञायते यत् परस्परं रागद्वेषान्मुक्तः सन् मनसस्तादात्म्यतायै प्रार्थयेत् । एवं हि रसशब्दस्य प्रयोगं मधुमयरसस्य पानम् आपातालमन्तरिक्षं मधुमयस्य कामनां वेदाः कुर्वते । इत्थं चोपनिषत्स्वपि सर्वत्र रसश्रेष्ठता प्रदर्शिता ।

संक्षिप्ततया हिन्दीभाषायां प्रमुखविदुषां विभिन्नशैल्यां मतान्युपपाद्येदानीं प्रथमं मैथिलीभाषायां समुपलब्धं रसोद्भवविषये विचारं प्रदर्शयामि ।

मैथिलीभाषायां परमतेजस्विनः गम्भीरगवेषकस्य डॉ० किशोरनाथझा महोदयस्य रसपरिचयनामकं पुस्तकं सार्वार्थिकरूपेण संस्कृतशास्त्रीयग्रन्थानां सरलतया मधुमयमैथिलीभाषायां राजते । पुस्तकेऽस्मिन् रससिद्धान्तं प्रसङ्गे न कोऽपि नूतनदृष्टिकोणोऽवलोक्यते । केवलं भट्टलोल्लटस्य रसोत्पत्तिवादखण्डनक्रमे डॉ० झा ब्रूते भट्टलोल्लटव्याख्याने मीमांसाशास्त्रप्रभावः परिलक्ष्यते इति । मीमांसकाः सत् रूपातिवादस्य समर्थनं कुर्वन्तः भ्रमात्मकज्ञानकाले द्विप्रकारक- ज्ञानं मन्यन्ते । यथान्धकारे रज्जुदशने सर्पभ्रमः प्रथमन्तु विषयेन्द्रियसंन्निकर्षेण रज्जुदर्शनात्मकं प्रत्यक्षज्ञानं पूर्वपरिचितसर्पस्मरणात्मकमपरं ज्ञानं भवति । तत्र पूर्व- स्मरणात्मकं सर्पज्ञानं स्मृत्यात्मकं तज्ज्ञानं रज्जौ नेत्रसन्निकर्षेण भ्रमात्मकं जायते । एतद्रीत्या भरतसूत्रस्य रसनिष्पत्तिरिति शब्दस्य रसोत्पत्तिरित्यर्थः भट्टलोल्लट- मतेन ।

नैयायिकाः अत्र अन्यथाख्यातिं मन्यन्ते अत एव समुपस्थितरज्जुज्ञानं लौकिकसन्निकर्षस्य विषयः तथा सर्पज्ञानमलौकिकसन्निकर्षज्ञानेन जायते । फलतः मीमांसकमतेन सत् रूपातिवादः, नैयायिकमतेन अन्यथाख्यातिवादः ज्ञायते ।

अन्यत् सर्वं विवरणं मधुरातिशयमैथिलीपद्यानामुदाहरणद्वारा अभिनव गुप्तसहितभट्टलोल्लटश्रीशङ्कुकभट्टनायकाभिनवगुप्तानां मतं क्रमशः विविच्य संस्कृतशास्त्रीयमतमेव मैथिल्यां विवेचितं भविष्युना विदुषा डा० किशोरनाथेन ।

अन्येषामपि मैथिलीभाषालेखकानां रससिद्धान्तविषये शास्त्रीयविचारा विश्लेषिताः सन्ति । न तत्र कोऽपि नूतनो विचारः ।

अथ बंगलाभाषायां केचन रससिद्धान्तः

भारतीयवाङ्मये बंगलाभाषाऽतिसमृद्धा मधुमयी मनोहारिणी सुसंस्कृत-
मयी विराजते नात्र कश्चन विचारभेदलेशोऽपि । तत्रानेके प्रौढतमाः शास्त्र- निपुणाः
साहित्यशास्त्रीयगम्भीरचिन्तकाः समभूवन् । तेषु कृतप्रयासेनापि सीमित-
समयेऽधिकाः ग्रन्थाः नोपलब्धाः जाताः । यद्यपि रससिद्धान्त विषये प्रायः सर्वे
मनीषिणः भरतनाट्यशास्त्रमधिकृत्याभिनवगुप्तादारभ्यपण्डितराजान्तमेव
सन्निबद्धान् सिद्धान्तान् स्वकीयशैल्यां प्रतिपादितवन्तः । भारतस्य दुर्भाग्यवशात्
सप्तदश शताब्दमध्यान्तभागे पण्डितराजजगन्नाथः आसीत् तदनन्तरं नाद्यापि
केनापि मौलिकः साहित्यशास्त्रीयग्रन्थः निरमायि । तथापि एतत् तु सत्यं यत्
हिन्दीभाषायां शतशः शास्त्रीयपाण्डित्यपरिपूर्णाः शोधग्रन्थाः समक्षमायाताः येषु
रससिद्धान्तवादः प्रमुखतया राजते ।

श्री सुन्देन्द्रनाथगुप्तः कथयति यत् कलानुभूतिः प्रयोजनातीता स्वायत्तानु-
भूतिस्तु वर्तते किन्तु न साऽनुभूतिः नैतिकतारहितानुभूतिर्नास्ति । सौन्दर्यसृष्टिः
स्वयमेव साध्या वर्तते तत्र काव्यानुभूतेश्चरमस्थितौ नैतिकानैतिकप्रतिबन्धा-
न्मुक्ता आनन्दमयी चेतना समुद्भवति इति । दासगुप्तोऽपि अभिनवगुप्त-
स्यैवावधारणायामास्थां व्यनक्ति । यथा—

देवनागरीलिप्यां बंगलाभाषोद्धरणम्

एक दिने काव्य वा नाट्य वर्णित वस्तुतः हार देशकालादि विशेष स्वभाव-
वार्जित हृदया एकहि साधारणस्वभावे पाठकानां दर्शकानां च चित्ते उपस्थापित
हये । अपरधिके एई साधारण स्वभावाहिर स्वरूप काव्यज्ञ व्यक्तिमात्रे चित्तेई
एअरपेहे प्रकाशमान अर्थात् विभिन्न काव्यज्ञे चित्त एई साधारणीकृत स्वभावहि
विभिन्न विभिन्न भावे प्रकाश पायेना, किन्तु केवल मात्रे एई साधारणीकृत
स्वभावहि चित्ते उद्भासिन हइल रस सम्भोग ह ना ।

तात्पर्यमिदं यत् श्री दासगुप्तः साधारणीकरणं विभिन्नव्यक्तौ समुद्यत-
वासनावैचित्र्यमेकत्वरूपे स्वीकरोति । पुनः स एव स्वकीयसौन्दर्यतत्त्वे ब्रवीति ।

यथा आर्टएर मध्ये पेय एकेर अनुभूत भाव संवेग अयेर संक्रामित हय तेमनि प्रत्येक आर्ट अनुभूतिर मध्येये सौन्दर्य ओ आनन्द रसेर अनुभूति हय ताहाओ अस्वीकार करा जायना । आर्टपर कतगुलिव्यापक धर्मेर सत्य हइते केवल मात्र अन्य संक्रामणरूप अर्थकेह आर्ट पर अवच्छेदक धर्म बलिया मानिया लघोदा सुयुक्तिकर कार्य हयनहि । एकार्ट प्रसुप्त वासनार सहित साधारणीकरणेर मिलन वा परिचयजनित एकार्ट विशिष्ट चेतनोद्बोध वा *इस्थेटिक एड्रीच्यूट ऑडर साउन्ड* एइयो साधारणीकरणेर भूमिका । एवं क्रमेण डॉ० सुरेन्द्रनाथदास-गुप्तः पाश्चात्यसौन्दर्यदर्शन सम्मिश्रणेन शास्त्रीयावधारणां परिपुष्टां कुरुते ।

अन्यो वंगीयो विद्वान् श्री सुधीरकुमारदासगुप्तः प्राच्यप्रतीच्योभय विप्रति-
पत्तौ निहितां सूक्ष्मतां सत्प्रयासं पृथक्कृत्य मूलमूलतामवधारणां प्रस्तौति । यथा—

बंगभाषायाम्—

विभावना व्यापारेर अलौकिकत्व परन्तु स्पष्ट हइते साधारणी करण व्यापारद्वारा परिमित प्रमाण भावेर विगलन द्वारा यहा बुझान हया हेदे चिह्नत आवरण मंत्र । (अत्रहि साधारणीकरणस्य क्षेत्रं मुख्यं नाट्यरसं मनुते) । यथा—
प्रेक्षागारे नाना श्रेणीने विचित्र वेष भूषाय सज्जित नानाजातीर लोक उपविष्ट रहियाहेन-धनी जमीन्दार व्यवसायी अध्यापक देशनेता किरानी ब्राह्मण पण्डित सकलई दर्शक श्रेणी आनन्द लोके अधिवासी बालिया मने करिते छेन । सेई संग संग रंगालये आनन्दलोके अधिवासी बलिया मने करिते छेन । से ई संग संग रंगालये प्रवेशेर पूर्व पर्यन्त निज निज सुख दुःख आशा आकांक्षा जीवनेर नाना समस्या लाइया माहादेर ये अभ्यस्य भावना स्रोत च लिते छिल । ताहा क्रमे शुद्ध हयना आसिते छे निज व्यक्तिर जड़ित ताहादेर ये असाधारण ताहा क्रमशः क्रमशः धूचिला गिवा ताहार ये न प्रेक्षागारे दर्शक साधारणेर सहित एक हइया जाइते छेन । व्यक्तित्व वैशिष्ट्य भय जो असाधारण रूप छिल ताहा रवसिया जाउवाय ताहार व्यापकतर औ ऊर्वरतर साधारण सन्ता चैतन्य जागृतउठिते छैन । असाधारण व्यक्ति समूह ये एहि रूप अवस्था-स्थान काल आ अवस्था विशेषेर साधारण हन ताहारताहादेर *साधारणीकरण* । संक्षेपे आमादेर असाधारण तत्व-

मय व्यक्तित्व विसर्जन पूर्वक नाट्ये वा काव्ये वा चित्रे चरित्र ओ भावेर सहित एकरि साधारण सम्बन्ध स्थापनेर नामं साधारणीकरण ।

एकोऽन्यो बंगलाभाषायाः चिन्तकः मनीषी श्री मोहितलालमजुमदारः ब्रूते यत् कवि काव्य सृष्टि करेन रस सृष्टि काव्येर मुख्य प्रयोजन नय, साहित्य विचार काव्य सृष्टि कविर समग्र साधना ओ चेष्टा मुख्यतः रस के लइया व्याप्तभय एकरि श्रुति अपूर्व व्यक्तिगत उपलब्धि के केमन करिया यथा यथ आकरेर मूर्तिमाना करिया तुलिबेन इहाइ कबिर एकमात्र भावना इहातेह तौहार आनन्द (साहित्य विचार पृ० ४८-४९)

डा० मजुमदारमतेन समस्तवैशिष्ट्यकाव्य सर्जनस्यात्म रसः । तं निर्विशेषं मत्वा दार्शनिकाः आनन्दं प्राप्तुं शक्नुयुः । अत्र जिज्ञासा जायते यत् व्यक्तिगता-नुभूति- वैशिष्ट्यस्य सामाजिकस्तरे कथमनुसन्धानं कर्तुं शक्यम् इति ! अत्र मजुमदारः समाधत्ते यत् रागतत्त्वापेक्षया कविकल्पनायां निहितसार्वभौमतत्त्वाधारे प्रस्तुतं कर्तुं शक्नुयात् ।

अत्र मजुमदारः सी. एच. हार्फोर्ड महाशयस्य शब्दाधारमादाय वक्ति यत् कवेर्व्यक्तिवैशिष्ट्ये तथा सार्वभौमानुभूतौ तयोः संक्रमण संभावनायां विशेषप्रदं कवेः निष्ठा कल्पना स्वातन्त्र्यमेव निर्विरोधं प्रतिष्ठापयति । प्रकारान्तरेण द्वन्द्वमयी चेतनास्वीकृतिरेव साधारणीकरणम् ।

डा० दासगुप्तानुसारं “एइ आनन्द व्यक्ति साक्षिक हइलेओ केवल मात्र वस्तुर रूपके अवलम्बन करिया प्रकाशित हय बलिया एही प्रयोजनवर्जित बलिया इहा सर्वसाक्षिक ओ सर्वसाधारण ।”

अत्र मजुमदारानुसारं या कल्पनायाः अद्वन्द्वमयी चेतना सैव दासगुप्तमतानुसारं प्रभावेण सह व्यक्तिमात्रस्य भिन्नतायाः मनोमयी अनुभूतिरेव साधारणीकरणम् ।

उपर्युक्तबंगलाभाषायां रससाधारणीकरणसन्दर्भे मया द्वयोः विद्वद्वर्योरेव मतमुपपाद्य विश्लेषणं कृतम् । येन बंगीयकाव्यसाहित्यचिन्तने मूलतः संस्कृत-

सागररत्नान्येव राजन्ते । किन्तु विषयवस्तुप्रस्तुतीकरणं कामपि नूतनतामादधाति, नात्र मतद्वयम् । यद्यपि कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य डॉ० सुशीलकुमारडेमहोदयस्य संस्कृतकाव्यशास्त्रस्येतिहासः तत्र सौन्दर्यशास्त्रदृष्ट्या संस्कृतकाव्यशास्त्रीयतत्त्वं प्रसिद्धपुस्तकद्वयम् । एतदन्तर्गतो मुख्यविषयः पूर्वमेव विवेचने समागमः । इत्थं च हिन्दीभाषातिरिक्तान्यभारतीयभाषायामनेकविद्वांसः रसशास्त्रीयविचारान् विवेचितवन्तः सर्वेषामत्र समावेशोऽसम्भवः । फलतः प्रमुखविषयाणामेवात्र चर्चा कृतवान् ।

अथ आँग्लभाषायां रससिद्धान्तविचारः

पाश्चात्यदेशीयाः बहवो महान्तश्चिन्तकाः मनीषिणः आँग्लभाषायां रस-
सिद्धान्तविषये स्वकीयविवेचनां कृतवन्तः । सर्वेषां, नामान्यपि प्रदेयोद्धरणप्रदान-
मत्रासम्भवम् । किन्तु अतिप्रसिद्धकेषाञ्चिद्विदुषां मतमाँग्लभाषायामेवोद्धृत्य तेषां
सारांशाः संस्कृते प्रदीयन्ते ।

तत्र प्रथमं महत्तश्चिन्तकस्य अरस्तू महोदयस्य मतमुपस्थापयामि ।
पाश्चात्यविद्वांसः दुःखान्तकाव्यं नाटकं च प्रधानरूपेण स्वीकुर्वन्ति । तेषां त्रासदी
(Tragedy) एव काव्यशास्त्रीयरसोद्भवे मूलतत्त्वम् । यथा-

Tragedy, then is an imitation of an action that is serious, complete and of certain magnitude, in language embellished with each kind of artistic orament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action not of narrative pity and fear effecting the proper purgation of these emotions by language embellished. I mean language in to which rhythm, or these emotion. (poetics-6)

अस्य तात्पर्यमिदं यत् (क) त्रासदी नाम कार्यस्यानुकृतेर्नाम (ख) इदं कार्यं
गम्भीरं स्वतः पूर्णं निश्चितायामयुक्तं च भवति (ग) अस्य कार्यस्य समास्थानं वर्णनं
वान भवति, अपि तु प्रदर्शनं भवति (घ) भाषा छन्दोलयगीतादिभिरलङ्कृता भवति ।

अरस्तू महोदयस्य 'मीसेसिस' इति शब्दः कल्पनात्मकं पुनर्निर्माणं नूतनं
सर्जनम् इत्याद्यर्थमेव बोधयति । वस्तुनो यथावद्रूपस्यानुकरणम् ।

अरस्तू कथयति—

Every tragedy, therefore, must have six parts, Which parts, determine its quality namely, Plot, Character, Diction, Thought, Spectacle, Song. Two of the parts constitute the medium of imitation, one the manner and three the object of imitation. *Ibidem*.

अर्थात् त्रासकरुणयोरुद्रेकद्वारा तादृशमनोविकाराणां विवेचनं भवति । येन त्रासद्याः प्रयोजनस्यानुभवस्य सिद्धिर्भवति । अत एव च कारणात् त्रासद्याः अनिवार्यरूपेण षडङ्गानि भवन्ति । यानि तस्याः सौन्दर्यस्य निर्धारणं कुर्वन्ति । तानि च (१) कथानकम् (२) चरित्रचित्रणम् (३) पदरचना (४) विचारतत्त्वं भावतत्त्वं वा (५) दृश्यविधानम् (६) गीतं च । एतेषु कथानकं चरित्रचित्रणं विचारतत्त्वं चानुक्तेर्विषयः, दृश्यविधानं तु कृतेर्माध्यमं पदरचना गीतं चानुकरणस्य विधिः ।

काव्यात्मकमनुकरणं न यथावदनुकरणम् अपि तु प्रेयः श्रेयः समन्वितमादर्शरूपमिति प्रतिपादयन् अरस्तू महोदयः अनुकरणं न सङ्कुचितार्थं प्रयुक्तवान् अपि तु पूर्वाप्रतिपादितदिशा भरतमुनेरभिप्रेतार्थं एव । अत एव अरस्तू महोदयमते इतिहासात् काव्यं भव्यतरम् । काव्ये दार्शनिकताऽपि विद्यते अत एवेतिहासात् काव्यं भव्यतरम् । काव्यस्य कथावस्तु सार्वभौमं सार्वजनीनं सार्वकालिकं च न चेतिहासस्य तथा यतो हि इतिहासः देशकालविशेषे सीमितः ।

इदमेवारस्तू महाभागो ब्रवीति । यथा-

The true difference is that one (history) relates what has happened, the other (poetry) what may happen. Poetry, therefore is a more philosophical and a higher thing than history. (*Poetics-9*)

इत्थं च अरस्तू-भरतयोर्मतं प्रायः समानमेव दृश्यते यतो हि भरतेन गुणालङ्कारभूषितान् शब्दानुदारधुरान् प्रमदाभिनेयान् मृदुललितपदार्थगूढशब्दार्थहीनम् इत्यादिभिः नाटकस्य स्वरूपं शब्दप्रयोगैर्गुणालङ्कारान्वितैः काव्यमिति च प्रतिपादि-

तम् । अरस्तू महोदयोऽपि त्रासद्याः भाषा तथैव भाव्येति क्रमयोर्विचारे यथास्थानं यत्र तत्र (न तु सर्वत्र) साम्यमिति मनीषिणः प्राहुः ।

भारतीयपाश्चात्ययोः काव्यशास्त्रीयावधारणाः सौन्दर्यशास्त्रस्य समन्वयेन विकासिताः । भारतीया मनीषाऽनेकानेकबिन्दुषु समानरूपेण केन्द्रितास्ति । अत्र पाश्चात्यविदुषां मध्ये काण्टमहोदयस्यानासक्तिरूपा परितृप्तिः बुलोमहोदयस्य निर्वैयक्तिकता ली महोदयस्य समानुभूतिः तथा आई० ए० रिचार्ड महोदयस्य सम्प्रेषणसिद्धान्तरूपेण साधारणीकरणस्य अवधारणा च समानान्तर-रूपेण विकसिता । एभिर्विचारैः समं तुलनात्मकचिन्तनेन भारतीयसाधारणीकरणसिद्धान्ते विशेषायामो भविता । अतः पाश्चात्यानां सिद्धान्तेनापि परिचयोऽवश्यमेवोपयोगी सेत्स्यति । अत एवान्ते संक्षिप्ततया मुख्यचिन्तकानां मतान्युद्धृत्य तेषां मार्गदर्शनमपि गृहीतमस्मिन् गहनतमे विचारे ।

पाश्चात्यचिन्तकः श्रेयान् प्लेटो महोदयो ब्रूते—

The imitator or maker or image knows nothing. We have said of true existence. He knows appearances only. (Plato-page 345)

अर्थात् आत्मविस्मृतिरेव काव्यसृष्टेः प्रेरिका अलौकिकप्रतिभया एव कविः काव्यं करोति । काव्यानुभूतिक्षणे एकैवानुभूतिः सर्वेषां प्रमातृणां मनसि अनुस्यूतं तिष्ठति । यथा-

Are you not carried out of your self and does not your soul in an coslaly seem to be among the persons or places of which you are speaking.

अत्र अरस्तू महोदयो वक्ति **The spectator is lifted out of himself. He becomes one with tragic sufferer, and through him with humanity at large.**

अर्थात् नेयमनुकृतिः सर्वथा यान्त्रिकी अपि तु एतन्मूले प्रत्याभिज्ञारूपा आनन्दानुभूतिः । कलास्वादक्षणे मानवस्योदात्तवृत्तयः सक्रियाः तिष्ठन्ति ।

अत्र प्लेटो महोदयस्य मतमस्ति वर्णनं नानुकरणम् अपि तु कथावस्तूनां पात्रैः सह तादात्म्यीकरणम् ।

अरस्तू महोदयस्य व्याख्याता ब्रूचरः कथयति यस्य अरस्तू महोदयस्यावधारणा साधारणीकरणस्य भूमिका । उपर्युक्तभाषापंक्तिषु अरस्तू महोदयस्यायमभिप्रायः यत् काव्यगतः त्रासः कल्पिततादात्म्येऽवतिष्ठते । द्रष्टा स्वकीयसुखदुःखात् मुक्तः सन् त्रासस्य भोक्त्रा सह तादात्म्यं कुर्वन् मानवमात्रेण साकं तादात्म्यतां स्थापयति ।

प्लोनिनसः कथयति It consists in detaching the soul from body and elevating it to spiritual world, in freeing it from all impurities and attaining the purifying the soul from all its lower nature and external stains.

अर्थात् आत्मा बाह्यावरणान्मुक्तः सन् आध्यात्मिकोदात्ततामनुभवति । स भौतिकजगतः ऐन्द्रियता भवति ततः आत्मपरामर्शस्याननमयीं भूमिकामधितिष्ठति ।

डेकार्ट महोदयानुसारं काव्यानुभूतिः बौद्धिकाह्लादस्य पर्यायः यथा-

The pleasure in pity, aroused by presentation of tragedy, consists in the satisfaction that the spectator has, in thinking that in pitying the sufferer, he does his duty.

अर्थात् त्रासद्याः प्राप्ताह्लादः प्रेक्षकाणामस्यामनुभूतौ निहितः । स करुणायाः अभिव्यक्तौ स्वकर्तव्यतां पूरयति । अत्र वेकनः कल्पनात्मकतादात्म्याधारे नायकस्य प्रमातृश्च अन्तः प्रतिविम्बस्य व्याख्यां प्रस्तौति । यथा- He compounds the image of his person with the image of his person with images of actions of the original hero.

हचसनः वक्ति—सौन्दर्यानुभूतिः संकीर्णस्वार्थात् मुक्तः निस्संगानुभूति-
रस्ति । यथा- Aesthetic experience is free from search for
any personal advantage. It is disinterested.

एडीसन महोदयः प्रस्तौति । यथा-

When imagination is filled With great, new or
beautiful, or a harmonious combination of all three
arises a pleasant delusion, in which our souls are lost.

अर्थात् यदा कस्यचिद्वस्तुनः छाया मस्तिष्के समुद्भूता भवति साऽसंख्य-
प्रत्ययानामनुभूतीनां च समुद्भूतां च समुद्भूततां कुरुते । अभिनवगुप्तोऽवदत् अत्र
हि स्मरतीति चास्मृतिरूपदर्शिता सा च तार्किकप्रसिद्धा पूर्वमतस्याननुभूततत्त्वात् ।

In A History of Asthetics ग्रन्थे

बर्नार्ड, ब्रूते यत् Pleasure that we get from a beautiful
object, does not involve any selfish interest in the
object, because the spectator is not conwned with the
utility of object to himself.

अर्थात् कलानुभवस्तु बौद्धिकाधारात् गृह्यते । किन्तु बौद्धिकता मूलतो
लौकिकानुभूतेर्भिन्ना स्वार्थशून्यावृत्तिः । यस्यां प्रमाता प्रयोजनद्वारा सौन्दर्यं साक्षा-
त्करोति तथा सौन्दर्येण सहैकात्मतामनुभवति । प्रख्यातपाश्चात्यचिन्तकेन विदुषा
कान्टेन कथितम् । यत्—

The criticism which equates disinterestedness
with in attention (the lack of interest) is very wide of
the mark. Kant's point is not a that a disinterested
experience is lacking in attention but rather that the
attention is concentrated upon the aesthetic object as
a thing faxinating simply to contemplate.

(Art and Human volues p.47)

अर्थात् कान्टः स्वकीयविशिष्टविरोधाभासशैल्यां प्रयोजनानीतं प्रयोजनमा-
सक्तिहीनं प्रतिपादयति । अत्रासक्तिहीनतायाः आशयः वस्तुनः उदासीनता नास्ति ।

इयमासक्तिहीनता तु वेद्यान्तरस्पर्शशून्यतायाः स्थितिः यस्यां प्रमातुरवधानं सौन्दर्यबोधके वस्तुनि केन्द्रिता तिष्ठति (भट्टनायकमतेन निजत्वमुक्तिरियमेव)

श्रीबेर्न ली महोदयस्य मतेन समानुभूतिः साधारणीकरणं च । हिन्दी भाषायां sympathy शब्दस्य पर्यायवाची समानुभूतिशब्दः कथ्यते । अयं समानुभूतिशब्दः मूलतः जर्मनभाषायां Einfuhlung शब्दस्यानुवादः । व्युत्पत्तिदृष्ट्या कल्पनायाः रूपविधायिनी क्षमता इत्याशयः । अस्य सिद्धान्तस्य सुत्रधारः वर्मनली महाशयः अष्टादशशतब्द्याः मध्यभागतः एकोनविंशतिशताब्द्याः पूर्वभागे (१८५६-१९३५) आसीत् ।

वर्मन ली वदति यत्- It is a case of that I have called the tendency to merge the activities of the Perceiving subject with the qualities of the perceived object.

अर्थात् कलासृष्ट्यै भावाभिव्यक्तिज्ञानसम्प्रेषणस्य प्रक्रिया सौन्दर्यार्जने कुरूपता विसर्जने घटते । सौन्दर्यपदार्थेऽस्माकमन्तः प्रक्षेपणस्य परिणामो विद्यते । प्रक्षेपणेनान्तः प्राणवत्ता गतिशीला जायते । विस्मृताः सन्तः तन्मयीभावतां प्राप्तुमः इत्याशयः ।

1. A complete Systematization must take the form of such an adjustment as will preserve free play to every impulse, with entire avoidance of frustration. (I.A. Richards) Foundations of Aesthetics New York 1925 P. 75)

१) श्री आई० ए० रिचार्ड महोदयस्य सम्प्रेषण सिद्धान्तः तथा साधारणीकरणम् ।

रिचार्ड महोदयो ब्रूते यत् काव्यानुरूपमन्तर्दशाः ता एव यासु चित्तवृत्तीनां मत्त्यन्तव्यापकः समन्वयो भवति । यद्यपि सामान्यानुभूतिस्तु अस्तव्यस्तता स्थितौ जायते किन्तु कलानुभूतौ सन्तुलिता निर्लिप्ता च भवति ।

अतः रिचार्ड महोदयस्य संप्रेषणसिद्धान्तः प्रवृत्तीनां सन्तुलितसामञ्जस्येन विश्लेषणं भवति यत्र संघर्षशीलचित्तवृत्तौ सन्तुलनचित्तवृत्तेः दमनेन नहि अपि तु विस्मृतोद्गमप्रवाहे समाहितो जायते । इदमेव संप्रेषणम् ।

2. Our emotion assumes a more general character, and we find that correspondingly our attitude has become impersonal.

संप्रेषणेन द्रष्टारः सीमितकेन्द्रात् तथा निःसंगतस्थितौ प्राप्ताः सन्तः सङ्कुचितसीमितकेन्द्रात् मुक्ताः संजायन्ते तेन तीव्रभाववेशक्षणेषु स्वार्थस्थयावरण भग्नता भवति । तथा ते वास्तविकतायाः सद्यः साक्षात्कारं कुर्वते ।

3. . . .the film of familiarity and selfish solitude, which commonly hides nine-tenths of life from him, seems to be lifted and he feels strangely alive and aware of the actuality of existence. In these moments his myriad inhibitions are weakened. (I.A. Richards) *Principles of literary criticism* P. 191)

रिचार्ड मतेन संप्रेषणसफलतायै प्रमातारः निरर्थकानुबन्धान्मुक्ताः भवेयुः । पूर्णसंप्रेषणं तु वैयक्तिकसंस्कारे निस्सङ्गे भवेत् । अयमेवाशयः ।

4. The equilibrium of opposed impulses, ...brings into play far more of our Personality than is possible in experiences of a more defined emotion. This case : to be orientated in one definite direction, more facets of the mind are exposed and, what is the same thing, more aspects of things are able to affect us. (Ibid. P. 197)

अर्थात् मानवप्रवृत्तयः समान्यानुभूत्या विसंवादिरूपेण स्थिताः अपि सहग्राह्यास्तु सन्ति । विविधानुभूतयः समन्विताः सन्तः प्रमातृभिरधिकाधिकप्रभावेण सम्प्रेषणीयतां प्राप्नुवन्ति । संप्रेषणीयता तु मानवमूल्यप्रवृत्तौ बद्धमूला विद्यते ।

रिचार्डमहोदयः संज्ञानात्मकपक्षस्थाने भावात्मकपक्षस्य प्रबलतां मन्यते । अयमेव सारांशः

5. Poetry is not a turning loose of emotion, but an escape from emotion; it is not the expression of Personality, but an escape from personality. (T.S. Eliot) London, 1953, The sacred Wood P.58)

प्रख्यातचिन्तकः ईलियटमहोदयः कवितायां स्वच्छन्दतादर्शं निषिध्यति । स आदर्शसंवेगेभ्यः स्वतः प्रसूताभिव्यक्तिसिद्धान्तं स्वीकरोति । यश्च सिद्धान्तः विख्यातकवेः वर्डस्वर्थ महोदयानुसारी विद्यते ।

काव्ये निहितसंवेगः अथवा अनुभूतिः मुख्यतः कविभावनात् भिन्ना । अतः सविस्तरे काव्ये संवेगानाम्मुक्ताभिव्यक्तिरूपं न अपि तु पलायनम् ।

अत्र ईलियट मतं रिचार्ड मतात् भिन्नम् ।

6. ....the poet has not a *personality* to express, but a particular medium, which is only a medium and not a personality, in which impressions and experiences combine in peculiar and unexpected ways. (Ibid, P. 56)

अर्थात् ईलियट मतेन कवेर्मनांसि प्लेटिनम खण्डानुसारीणि, यस्य संयोगेन सल्फ्यूरिक एसिड रूपे परिणतानि जायन्ते । कवेः समग्रप्रभावः तैः शब्दैः वा विदुषां समग्रसन्तुलनेऽस्ति यः परस्परं संयुक्तः सन् गुणात्मकरूपे पूर्वरूपाङ्गिन् इव जायते ईलियट मतेन संवेगस्य गारिमा उत्कटता नोल्लेखनीयाऽस्ति ।

7. The end of the enjoyment of poetry is a pure contemplation from which all the accidents of personal emotion are removed thus we aim to see the object as it really is... (Ibid P. 14-15)

ईलियट मते काव्यास्वाद्यः क्रमिकमेकमनुचिन्तनं येषु वैयक्तिकावेगाः तत्सम्बद्धाः घटनाश्च तिरस्कृताः जायन्ते । तथा वस्तूनां मूलरूपतां वयं पश्यामः ।

8. ....The poet is something different from the feeling or emotion or vision in the mind of the poet. (Ibid. P.X)

ध्वनिसिद्धान्तानुसारं यो भावोऽथ रीत्या न व्यक्तीभवति स भावः
आभ्यन्तरयथार्थस्तरे प्रकाशने व्यञ्जनाव्यापारस्य सार्थकता ।

यथा-

उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।

शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेत् ॥

- ध्वन्यालोकः ।

9. .... a literary critic should have no emotion
except those immediately provoked by a work of art.
(Ibid. P.12)

साहित्यिकसमालोचकस्य न काचित् भावना भवेत् केवलं तेषु तत्कालमेव
या कलासाहचर्येण विद्यते ।

उपसंहारः-

इत्थं हि विभिन्नपाश्चात्यचिन्तकैः काव्यकलामर्मज्ञैः स्वस्व सिद्धान्तानुसारं
दृष्टिकोणानुसारं रस सिद्धान्तः व्याख्यायितः प्रतिपादितश्च । यत् प्रतिपादनमिति
महत्त्वपूर्णं काव्यसिद्धान्तालोचने महत् प्रथमदर्शकम् । पाश्चात्याः प्रायः सर्वे
चिन्तकाः त्रासद्यन्तमेव काव्यं नाटकं च मन्यन्ते । तदनु रूपमेव रस वादं साधयन्ति

पौरस्त्याः मनीषिणस्तु प्रायः सर्वे संयोगान्तमेव काव्यं नाटकं च निर्मित-
वन्तः । यस्य कारणमग्रे मया शीघ्रमेव संक्षेपेण विवेचयिष्यते ।

पाश्चात्यपद्धतौ त्रासदीविचारः

रससिद्धान्तविचारप्रसङ्गे संक्षिप्ततया नेके विषयाः ग्रन्थेऽस्मिन् समागताः ।
तत्र पाश्चात्य दार्शनिकानां काव्यशास्त्रमर्मज्ञानां च सिद्धान्ताः अपि यथास्थानं
देषोद्धरणपूर्वकं प्रदर्शिताः । तेषां मते भारतीयचिन्तनात् भिन्न त्रासदीदुःखान्ता
(Tragedy) सिद्धान्तः एव मूर्धन्यायमानः दृश्यते । विस्तृतरूपेण तेषां पाश्चात्य
मनीषिणां विचारपूर्णाः शतशः ग्रन्थाः विराजन्ते ये चातिमहत्त्वपूर्णाः सन्ति नात्र
कश्चन मतभेदः ।

केवलमत्र प्राच्यपाश्चात्य दृष्टिकोणभेदस्यैव चर्चामात्रं विधीयते । त्रासदी-चिन्तकानां मध्ये अरस्तु महोदयो महत्त्वपूर्णस्थानं भजते । तेषां मतं मूलग्रन्थे समायातम् । अत्र किञ्चिद्विवरणं प्रदीयते ।

१. त्रासदी कार्यस्यानुकृतिर्वर्तते । सर्वासां कलानामाधारभूतानामनुकरणं च त्रासदी ।
२. त्रासद्याः कार्यं गम्भीरतापरिपूर्णं निश्चितपरिमाणसमन्वितं भवति ।
३. कार्यं तु वर्णनात्मकरूपेण नहि, अपि तु नाटकीयरूपेण प्रेक्षकाणां समक्षं प्रस्तुतीकरणम् ।
४. त्रासद्याः भाषा गीत-लय-सामञ्जस्यादिभिर्युक्ता भवति ।
५. त्रासद्यां विभिन्नरूपेण भाषाप्रयोगस्याशयः यत् कुत्रापि पद्येन कुत्रापि गीतेन च समावेशः ।

अरस्तू महोदयस्येदं मतं महत्त्वक्रमदृष्ट्या तु स्वीकार्यं किन्तु चरित्रचित्रणाभावे त्रासदी भवितुर्महति इति न स्वीक्रियते विशैः ।

घटना तु द्विधा विद्यते । एका तु सृष्टेः रचयितुः नियन्त्रकस्याधीना विद्यते । द्वितीया न मनुष्याधीना । मनुष्याणां सम्बन्धस्तु उभयत्र विद्यते । यस्याः कर्ता न मनुष्यः तस्याः । घटनायाः भोक्ता तु अस्त्येव ।

अरस्तू महोदयस्य मान्यता न स्पष्टा तथा तत्र तर्कस्याभावः विद्यते । अरस्तु महोदयस्य बहिर्मुखीदृष्टिकोणः यत्र भारतीयानामन्तर्मुखी । त्रासदीकस्यपि कार्यं विशेषस्यानुकरणार्थं भवति । चारित्र्यं विचारश्चोभौ स्वाभाविकौ याभ्यां कार्यस्योद्भूतिः । अत्र अरस्तूमहोदयस्य विचारेणात्मकं साम्यम् ।

त्रासद्यां साधारणीकरणसमस्या तु जटिला काव्ये नाटके च साधारणीकरणमेव चरमपरिणामः । तत्र पाश्चात्यानां सिद्धान्ते महती कठिनता जायते । भारतीयभव्यभावनायां करुणा । त्रासद्याः इतिवृत्तौ बाध्यतः लौकिकोद्विग्नतया चित्तविशुद्धलतया काऽप्यभिव्यक्तिर्जायते । किन्तु करुणा आत्मानं विशदीकृत्य त्रासदघटनामपि आनन्दमये रसे परिवर्तते । इदमेवास्माकं रहस्यम् ।

पश्यन्तु भवन्तो मनीषिणः यत्र आंग्लभाषायाः सर्वश्रेष्ठः कविः नाटककारः शेक्सपीयर महाभागोऽस्ति नात्र मतभिन्नता । किन्तु तस्य नाटकेषु काव्येषु च यत्र कामेडी आफ एरर्स इत्यस्मिन् नाटके अन्ते ड्यूक महोदयस्तथा प्रभावितो बभूव येन सः एजियन नामकं वृद्धं दण्डैः मुक्तं कृतवान् । इदं हि सुखान्त नाटकम् ।

तत्रैव जूलियस सीजरनामके नाटके पाश्चात्य देशानां मान्यता भवाना प्रेमासक्तिः जन्मान्तरीयकल्पनाः च सर्वत्र विराजन्ते । ईष्यद्विषमयीं भावनां परिदर्शयन्तीयं कथा नानन्ददायिनी न च साधारणीकरणमयी ।

इत्थमेव महतः शेक्सपीयरमहोदयस्य सप्तत्रिंशत् ३७-नाटककथासु इयमेव स्थितिर्विद्यते । फलतः पाश्चात्य त्रासदी भारतीयचिन्तकेभ्यो विद्वद्भ्यो न रोचते स्म, नाद्यापि रोचते । तत्र तु साधारणीकरणमेव न जायते प्रायः ।

कथं भारतीयकाव्यनाटकानि सुखान्तानि ?

अतिसंक्षेपतः इदमेव तथ्यं यत् भारतीयकाव्यनाटकयोः धीरोदात्तः धीर-ललितः धीरप्रशान्त-त्यागी, कृती कुलीनः सुश्रीकः रूपयौवनसम्पन्नः समुत्साहवान् एव नायकः निश्चितरूपेण भवति । तन्मध्ये यदि केचन दुष्टाः हिंसादयश्च समायान्ति तेषामप्यन्तं सुखायैव शान्त्यर्थमेव भवेत् ।

नायिकाऽपि स्वकीयपरकीया सामान्या च याः ताः सर्वाः नायकगुणेन युक्ताः एव भवन्ति । तासामपि बहवो भेदाः मुग्धा मध्या प्रगल्भा च । तत्र काव्ये नाटके च घटनाचक्रे क्षणे विस्मयौत्सुक्यादयो जायन्ते परन्तु अन्ते सुखान्त संयोगात्मकानि तानि काव्यनाटकानि परिपूर्णातामाप्नुवन्ति ।

यत्रागत्य सम्मान्योऽपि जनः ताभिः घटनाभिः स्वपरभावात् मुक्तः साधारणी करणात्मानन्दीभवति ।

पाश्चात्य काव्य नाटकेषु यत्र महतः शेक्सपीयर महाभागस्य सप्तविंशकाव्यनाटकानि दारुणनायकनायिकादिसंयुक्तानि सन्ति सप्तत्रिंशत् (३७) कथानाटकेषु षट्त्रिंशत् (३६) कथा अन्येषां का चर्चा । इति सर्वथा नतमस्तकेन लिखितं मया ।

आगम (तन्त्र) शास्त्रीय प्रक्रियायां रसब्रह्म

रससिद्धान्तवादक्रमे प्राथम्येन वैदुष्यरूपे वैयाकरणानां नामान्युद्धोषितानि ध्वन्यालोककारेणानन्दवर्धनाचार्येण स्फोट सिद्धान्त मम्मटेन च काव्य प्रकाशे प्रोक्तः ।

व्याकरणस्फोटवादे परापश्यन्ती मध्यमावैखरीति वाक्चतुष्टयेषु परावाक् मूलचक्रस्था (मूलाधारे स्थिता) पश्यन्ती नाभिमध्ये स्थिता योगिनामेव गम्येति सर्वत्र पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिव्याडिभर्तृहरिप्रभृचिभिः चूडान्तव्याकरणशास्त्रमर्मज्ञैः प्रतिपादिता । ततः मध्यमानादमागत्यार्थस्कुटीकरणं भवति- स्फुटत्यर्थोऽस्मात् इति स्फोटः इत्यर्थक स्फोटेन ततः सा प्रस्फुटार्था वाक् कण्ठस्थिते वैखरीनादे समागत्य सर्वजनश्रवणगम्या जायते । सा वैखरी तु आगतागता चेति सिद्धान्तः ।

अत्रागमशास्त्रमूलरूपतां भजमानेयं वाक् रसात्मिकाब्रह्म स्वरूपा नन्दमयी चास्ति इति गुह्यतमा स्थितिः । यथा मूलाधारे स्थितां सर्पाकारां कुण्डलिन्याकारेण स्थितां वाचं गहनतपस्ययोत्थाप्य ईडा पिङ्गला सुषुम्नेति आख्यासु तिसृषु सुषुम्नाख्य-सूक्ष्मतमनाडीमार्गेण हृदि स्थितां मध्यमां संचाल्य कण्ठस्थितां वैखरीं स्पृशन्ती ऊर्ध्वमुखी सा कुण्डलिनी मस्तके अधोमुखेन स्थिते सहस्रदलकमलमध्ये विद्यमाने परमशिवे परमे ब्रह्मणि-संपृक्ता भवति सा कुण्डलिनी । तस्मात् पर ब्रह्मणो रूपात् शिवलिङ्गादमृतं स्नायन्ती शरीरे स्थितानां सार्धत्रिकोटि नाडीनां (साढे तीन करोड़ नाडी) सञ्चालनं विदधता चरमानन्दमयं रस-ब्रह्म-अभिव्यनक्ति ।

तस्य ब्रह्म स्वरूपस्य रसस्य क्षरणकाले जीवात्मा परमात्मनोरैक्यं जायते । तदैव वेद्यान्तरस्पर्शशून्यताऽलौकिकचमत्कारकारिता जायमाना स्वात्माभेदतां प्राप्नोति रसः अत एव रसो वैसः इति वदति, इत्थं च योगिनामेवास्वाद्यमानो ब्रह्मास्वदः रसरूपतामाप्नोति । अत एव ब्रह्म साक्षात्कारमयः रस साधारणीकरणतां प्राप्तः आसाधारणं ब्रह्म साधारणं सर्वसामान्यं कुर्वन् (अभूततद्भावेच्च इति पाणिनि सूत्रेण) सिद्धः साधारणीकरणशब्दः रससिद्धान्ते रहस्य स्थितोऽस्ति ।

अतिविशेषाः वाल्मीकिरामायणस्य चर्चाः

एतत् सन्दर्भे एव ममायं मौलिकोऽनुभवः यत् विशाल-
तमवाल्मीकिरामायणमपि संयोगान्तमेव महाकाव्यम् । यतो हि महाराजस्य रामच-
न्द्रस्य अश्वमेधयज्ञकाले कुशलवसीतासहितो महर्षिवाल्मीकिः समुपस्थितः । तत्र
सीतां पश्यन्नेव राजा रामचन्द्रः विस्मयविमुग्धो बभूव । परस्परं वाल्मीकिरामचन्द्र-
योर्मध्ये विस्तृतवार्तालापो जातः । न तस्योद्धरणस्यात्रावश्यकता । एतेनैतत् स्पष्टं
तथ्यं यत् सीतारामयोः संयोगस्तु जात एव इति ।

तत्र वाल्मीकिरामायणस्योत्तरकाण्डं सीतायाः पृथिव्यां प्रवेशस्तु पूर्वनियम-
एवेति गुरुवसिष्ठेन रामः प्रतिबोधितः । अत एव समग्रभारतीयवाङ्मयेषु
वाल्मीकिरामायणमेकमेव दुःखान्तकाव्यमिति यो भ्रमात्मकः प्रवाद आसीत् अस्ति
वा स सर्वथा निर्मूल एवेति शम् ।

इति रस सिद्धान्तः

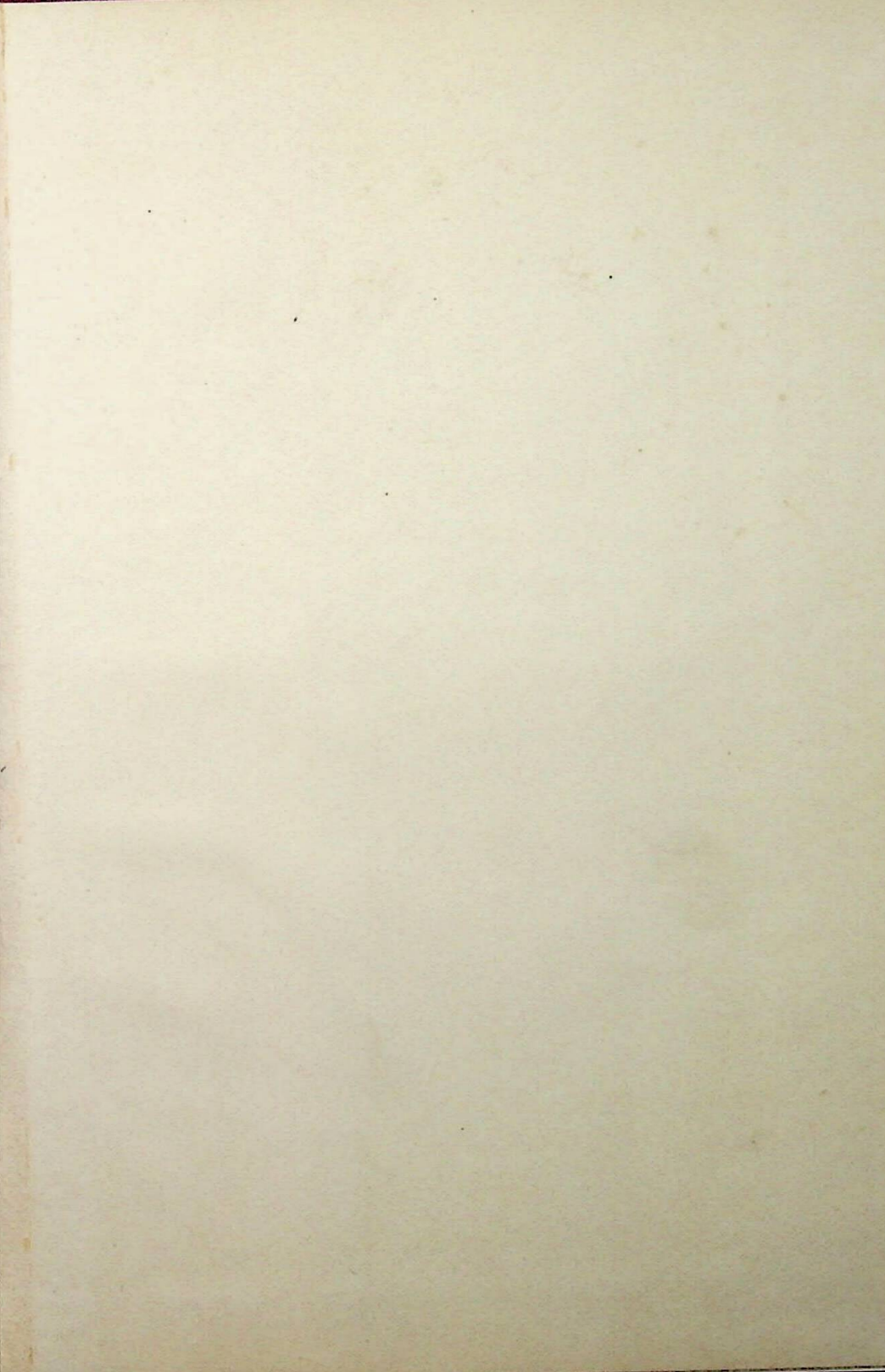

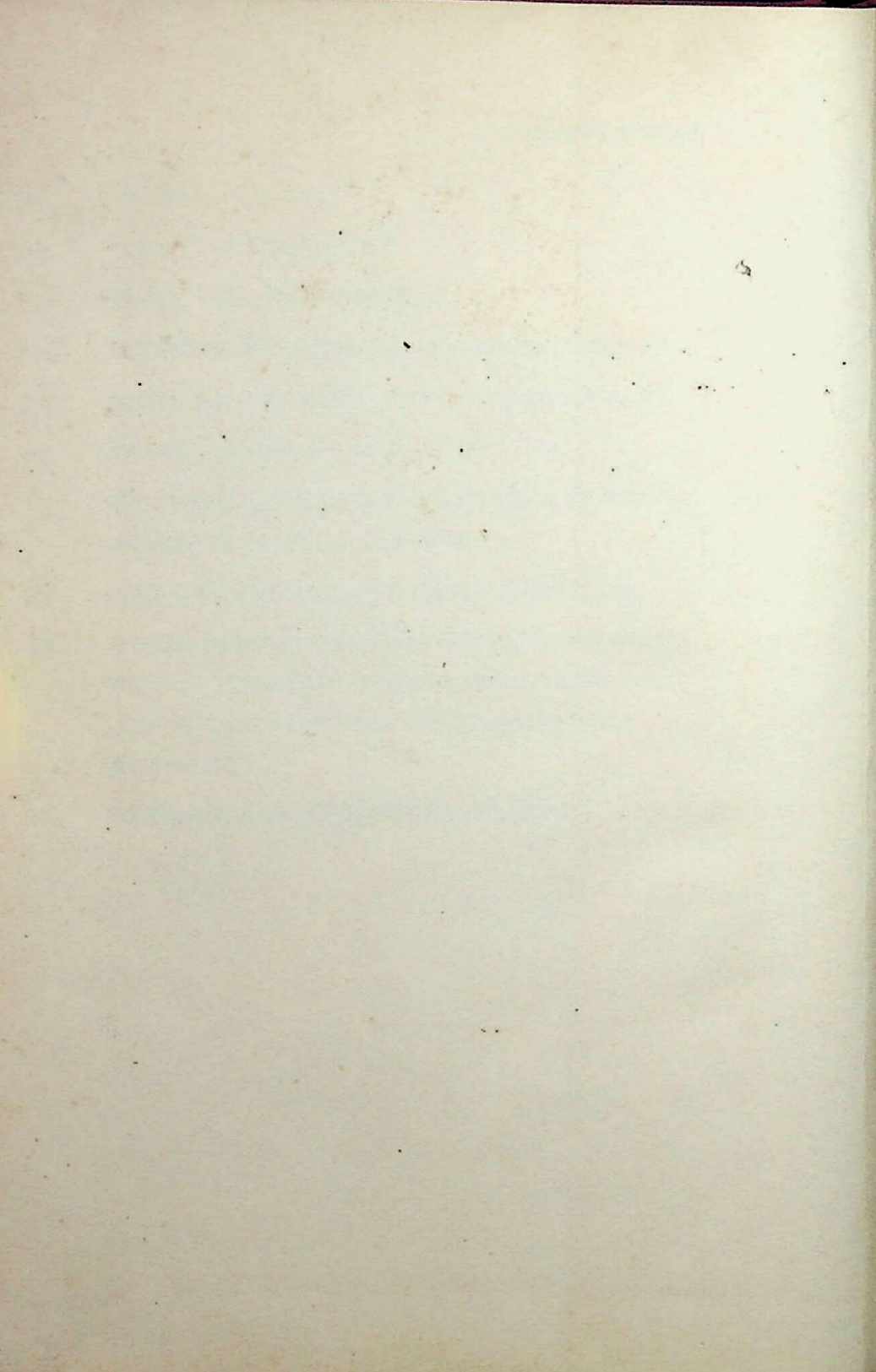
सहायकग्रन्थानां सूची

१. ऋग्वेदयजुर्वेद-अथर्ववेदमन्त्राणां संग्रहः
२. उपनिषदां कतिपयमन्त्राणां संग्रहः ।
३. वाल्मीकिरामायणम् ।
४. अग्निपुराणम् ।
५. भरत नाट्यशास्त्रम् ।
६. नाट्यशास्त्रस्य अभिनवभारतीटीका ।
७. काव्य प्रकाशः वामनझलकीकर-आचार्यविश्वेश्वर-महामहोपाध्याय
गोकुलनाथोपाध्याय-टीका-सहितः ।
८. ध्वन्यालोकः— लोचन-दीधिति-टीकायुक्तः ।
९. व्यक्तिविवेकः (महिमभट्टस्य) ।
१०. साहित्यदर्पणः-विभिन्नटीकायुक्तः ।
११. रसगङ्गाधरः- विभिन्नटीकायुक्तः ।
१२. काव्यात्म-समीक्षा-डॉ० जयमन्तमिश्रः ।
१३. प्रबन्धकुसुमाजलिः- डॉ० जयमन्त मिश्रः ।
१४. Aesthetics, east and west, a Comparative
study, Dr. K.C. Pandey.
१५. स्वतन्त्रकाव्यशास्त्रम् डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयः (हिन्दी रूपान्तरणम्)

१६. रससिद्धान्तः- डॉ० नगेन्द्रः ।
१७. रस-विमर्शः - डॉ० राममूर्तित्रिपाठी
१८. महिमभट्टः - डॉ० ब्रजमोहन चतुर्वेदी ।
१९. साधारणीकरण के अनालोचित पक्ष - डॉ० ब्रज मोहन चतुर्वेदी ।
२०. साधारणी करण और समानान्तर चिन्तन -डॉ० सुलेख चन्द्र शर्मा ।
२१. रस विचार - (मैथिली) डॉ० किशोरनाथ झा ।
२२. डॉ० दास गुप्ता, डॉ० मोहित लाल मजुमदार प्रभृतीनां रस विचारः एवं साधारणीकरणम् (संग्रहः)— बंगलाभाषायाम् ।
२३. मराठी, गुजराती, मलयालम् प्रभृति भाषायाः रसविचारः (संग्रहः) ॥
२४. पाश्चात्यचिन्तकानामोंग्लभाषायाम् श्री अरस्तू, क्रोचे, कान्ट, रिचार्ड, शेक्सपीयर प्रभृतिमनीषिणां लेखकानां च विभिन्नपुस्तकेभ्यः रससिद्धान्त-त्रासदी-विषये विचारसंग्रहः । ऑग्लभाषायां मूलसहिता संस्कृतव्याख्या ।
२५. आगमशास्त्रीयग्रन्थसंगृहीतं कुण्डलिनीतत्त्वविश्लेषणम् ।

राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थानम्

56-57, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली-110058